

Els invasors silenciosos

Aproximació als *jaga*, suposats invasors del regne del Congo al segle XVI

Guillem Martos Oms

NIUB 20168260

Àrea d'Història d'Amèrica i Àfrica

Universitat de Barcelona (UB)

Curs: 2021-2022

Tutor: José Luis Ruiz-Peinado Alonso

Sumari¹

1.- Aspectes introductoris.....	4
2.- El Congo entre 1561-1576.....	6
3.- La historiografia al voltant dels <i>jaga</i>	7
4.- Anàlisi de la qüestió <i>jaga</i>	14
4.1.- La visió de l'altre.....	14
4.2.- Invasió o revolta?	21
4.3.- Els 600 oblidats.....	28
5.- Conclusions.....	33
6.- Bibliografia.....	35
7. Annex.....	39

---

¹ La imatge de la portada correspon a la ortada de la primera edició en italià de *Relatione del reame di Congo et delle circonuicine contrade* publicada al 1591.

Resum:

Aquest treball té per objectiu aproximar-se a la identitat dels grups que “suposadament” atacaren i saquejaren el regne del Congo el 1568 obligant al sobirà a refugiar-se a l’illa dels cavalls, al riu Congo, i a sol·licitar auxili a Portugal. Aquesta ajuda es traduí en l’enviament d’una expedició capitanejada pel governador de São Tomé, que segons les fons expulsà als *jaga*. A través de la comparació de textos i la utilització del debat historiogràfic iniciat a la segona meitat del segle XX es pretén fer una descripció dels *jaga*; explicar i analitzar les diferents teories, arribar a una conclusió sobre si va existir o no dita invasió i quines conseqüències derivà la possible existència d’aquests individus, així com aproximar-se al paper que jugaren els portuguesos en la restauració al tron.

Paraules Clau: *Jaga, Congo, Gouveia, invasió, ntontila.*

Abstract:

This project aims to approximate the identity of the groups that "allegedly" attacked and sacked the Kingdom of the Congo in 1568, forcing the sovereign to take refuge on Horse Island, on the Congo River, and seek help. in Portugal. This aid resulted in the sending of an expedition led by the governor of São Tomé who, according to the funds, expelled the *jaga*. Through the comparison of texts and the use of the historiographical debate that began in the second half of the twentieth century, the aim is to make a description of the *jaga*; explain and analyze the different theories, and conclude whether or not such an invasion existed and what the consequences were for the possible existence of these individuals, as well as approach the role played by the Portuguese in the restoration to the throne.

Keywords: *Jaga, Congo, Gouveia, invasion, ntontila.*

1.- Aspectes introductoris

A partir dels anys 60 del segle passat, la historiografia africana va anar agafant cada cop més interès per uns suposats grups que envaïren el regne del Congo l'any 1568, els *jaga*. Fruit de les discussions s'arribà a consensuar que els *jaga* del Congo no eren els mateixos grups de població que aparegueren a Angola anys més tard, i als quals s'anomenà *Imbangalas*. A aquest problema de la identitat s'ha de sumar l'escàs nombre de fonts contemporànies que tracten aquest esdeveniment, cosa que obligà a tota la historiografia del segle XX a basar-se en l'obra de Filippo Pigafetta, un intel·lectual italià que utilitzà com a font principal els escrits de l'ambaixador del Congo a Roma, Duarte Lopes, i les informacions que es tenien del territori a l'Europa de finals del segle XVI. Així i tot, els darrers anys del segle XX van aparèixer noves fonts que han permès reprendre el debat.

La motivació que m'ha portat a realitzar aquest treball ha estat l'interès per la història del continent africà i especialment durant l'Edat Moderna, ja que és un període on els europeus, i especialment els portuguesos, entraren en contacte amb un gran nombre de societats diverses, el que generà gran nombre de llibres i interès a l'època. També ha estat molt motivant la manca de documentació sobre la suposada invasió *jaga*, i sobre el portuguès Francisco Gouveia de Sottomaïor, qui dirigí l'expedició per auxiliar al sobirà congolès i de qui existeixen molt poques notícies. No es tracta d'una motivació puntual, és el punt de partida per continuar coneixent la història de les relacions entre la Monarquia Hispània i Portugal, i amb les diferents formacions polítiques que existien al continent en aquell moment, tal com s'està fent ja en els projectes REDIF (Universitat de Barcelona), i Brasilhis (Universidad de Salamanca) amb els quals hi col·laboro en l'actualitat i que m'han permès aproximar-me a una civilització molt poc coneguda.

Per la realització d'aquest treball ens hem proposat 3 objectius: Conèixer la situació tant interna com externa en que es trobava el regne del Congo a la dècada de 1560 i més específicament intentar apropar-nos a la identitat dels suposats invasors que al 1568 atacaren el Congo i varen passar a ser coneguts amb el terme *jaga*; analitzar i descartar les hipòtesis que a dia d'avui poden haver quedat obsoletes, així com conèixer el paper va jugar l'expedició portuguesa comandada per Francisco Gouveia de Sottomaïor.

La metodologia que hem utilitzat consisteix en l'estudi, l'anàlisi crític i la comparació dels diferents articles i llibres que han estat publicats sobre la temàtica. També hem consultat la informació disponible en diferents repositoris en línia, com és el cas de *Jstore*, el del CRAI o *Persée* i la revista *The Journal of African History*. Alhora, per augmentar la visió del nostre treball hem consultat al Museu Etnològic de Barcelona (i la seva biblioteca) i el Reial Col·legi de Cirurgia de Barcelona per donar una visió més antropològica i apropar-nos a les malalties que podrien haver afectat als portuguesos

que participaren en la restitució del sobirà congolès. Tant mateix, hem utilitzat diversos articles de paleo-climatologia per poder donar una visió més holística al treball.

Per a la realització d'aquest treball partim de tres hipòtesis: en primer lloc que la invasió dels *jaga* mai va succeir, sinó que va ser una revolta interna; en segon lloc, que la intervenció portuguesa serví per garantir el tràfic d'esclaus i posar un titella al tro; i finalment, que la imatge dels *jaga* és un conjunt d'elements de diferents pobles africans.

El treball consta d'un context històric on s'exposa la situació del Congo abans, durant i després de la suposada invasió dels *jaga*; un resum sobre l'estat de la qüestió, així com la situació d'aquest debat a Espanya. Seguidament desenvolupem la imatge que els portuguesos tenien dels africans i perquè haurien acusat als *jaga* d'antropòfags; un estudi sobre si els *jaga* eren invasors o revoltats i quin paper va tenir l'expedició portuguesa. Finalment trobem les conclusions. En l'annex s'inclou un glossari que pretén justificar, aclarir i definir alguns dels termes utilitzats, així com un conjunt d'elements visuals que complementen el treball, on es poden trobar diversos mapes, així com un codi QR que porta a un mapa on es veuen les diferents poblacions i llocs mencionats en el treball. Cal mencionar, que els noms dels sobirans congolesos els escriurem amb el seu nom de baptisme i no pel seu nom en kikongo.² Tanmateix considero necessari avisar que en el present treball s'utilitzen paraules com *regne*, *estat* o *confederació* per fer referència als diverses formacions polítiques ja siguin societats pre-estatsals o no, ja que a dia d'avui la informació sobre l'organització del Congo i els pobles del voltant segueix condiciona a la visió eurocèntrica dels portuguesos que escrigueren sobre ells.

Com epíleg d'aquesta introducció vull agrair-li al meu tutor, el Dr. José Luis Ruiz-Peinado tota l'ajuda que m'ha proporcionat, així com al Dr. Mariano Barriendos per introduir-nos a l'estudi de la paleo-climatologia; als Drs. David Garcia i F. Xavier Oms per facilitar-nos informació sobre antropologia social i cultural; a l'àrea d'Història moderna i en especial a la Dra. Ida Mauro i els Drs. Diego Sola i Jaume Dantí; i als Drs. Albert Farré i Gustau Nerín per convidar-me a participar a les IV jornades del Recercàfrica, on vaig poder exposar el context del meu treball. Finalment, vull agrair-li a la meva família i especialment a la meva mare per llegir-se i debatre sobre el treball.

---

² Llengua majoritària del regne del Congo.

2.- El Congo entre 1561-1576

Les dècades dels 60 i 70 del segle XVI van ser molt convulses al regne del Congo i s'inicià amb la mort al 1561 del *ntontila* Diogo I. L'òbit del sobirà derivà en l'activació dels mecanismes successoris tradicionals, els quals derivaren en un període d'instabilitat on els diferents pretendents al tron s'enfrontaren entre ells. Des de l'arribada dels portuguesos 78 anys abans, el regne africà havia experimentat un conjunt de reformes que aculturaren les elits congolesees en àmbits diversos com la introducció de l'escriptura, l'arribada d'una nova religió, lleis i fins i tot un canvi urbanístic a la capital, Mbanza Kongo.³ Els *ntontila* aprofitaren l'arribada dels nou vinguts per intentar impulsar una política centralista, així com per incorporar a missioners i mercaders com consellers i ambaixadors (Disney, 2020, 115).

Les polítiques centralitzadores no varen ser ben rebudes en certs sectors congoleesos, però Diogo I aconseguí reprimir la dissidència i nomenar el seu fill, Afonso, com el seu successor. Aquesta pràctica, que era forana no va ser acceptada per tota l'elit i el regnat d'Afonso II va ser molt curt, ja que aquell mateix any una facció contrària assassinà el *ntontila* i aclamaren com a nou dirigent al seu germà, Bernardo I (Hilton, 1985, 71). Aquest ocupà el tron fins 1566 quan va morir lluitant contra els *anziku*⁴ al nord-oest del Congo i fou succeït pel seu oncle, Henriques, qui també marxà a la frontera i li encarregà al seu fillastre, Álvaro, l'administració del Congo (Vansina, 1965, 50; Lechuga, Roca, 2002). Malauradament, Henriques va patir la mateixa sort que el seu nebot, i Álvaro, que comptava amb només vint-i-cinc anys va haver de defensar els seus drets al tron. Això derivà en un augment de la instabilitat interna. Per consolidar el seu poder, Álvaro va buscar el suport portuguès no només per part dels criolls, comerciants i possiblement mercenaris existents al territori, sinó que es va congraciar amb l'Església arribant el bisbe de São Tomé a entrevistar-se amb ell a Mbanza Kongo.⁵ Amb aquest suport va pacificar el regne i es coronà com a sobirà, però (Pigafetta, 2000, 115) poc temps després, a la frontera oriental un conjunt de pobles nòmades coneguts com a *jaga* suposadament atacaren i assolaren tot al seu pas. L'exèrcit Congo es va enfrontar a aquests invasors a la província de Mbata, però van ser ràpidament delmats i la seva derrota va permetre als *jaga* endinsar-se al cor del regne i prendre la capital (il·lustracions 1 i 2).

---

³ Després de la intervenció portuguesa de 1568, els *ntontila* es refereixen a la seva ciutat com São Salvador do Congo i no ha estat fins que Angola s'ha independitzat que el nom oficial tornà a ser Mbanza Kongo.

⁴ Conegut també com regne de de Teke o Tyo, va ser un regne situat al nord-est del regne del Congo. Controlaven en aquell temps una de les principals rutes d'esclaus. Veure glossari i il·lustració 7.

⁵ En aquells temps, la diòcesi de São Tomé incloïa el Congo.

La presa de Mbanza Kongo va obligar el sobirà a refugiar-se al costat del seu seguici i els religiosos portuguesos a l'illa dels cavalls⁶ situada al riu Zaire. El setge a l'illa va dificultar l'avituallament, la qual cosa va provocar que els comerciants de São Tomé aprofitessin la situació per a canvi de servir d'intendència al refugiat rei i la seva cort obtenir esclaus. Segons Lopes i Pigafetta, Álvaro envià cartes al sobirà portuguès sol·licitant auxili, però aquest no es materialitzà fins el 1571, quan una expedició de més de 600 homes capitanejats pel governador de São Tomé, Francisco Gouveia Sottomaior, desembarcà on estava el *ntontila* i posteriorment al continent (Disney, 2020, 116).

A les tropes lusitanes es sumaren les forces congolesees i juntes aconseguiren derrotar i expulsar els invasors, que es dispersaren cap a l'interior del continent. El 1574 el regne havia estat recuperat i Álvaro estava governant novament (Thornton, 2013, 48). L'ajuda portuguesa no va ser gratuïta, ja que el *ntontila* va haver de cedir als portuguesos l'establiment d'un port prop de l'illa de Luanda⁷ i el control d'una part dels *nzimbus*, unes petxines que eren utilitzades com moneda⁸ (Thornton, 2011, 173; Santos, Megiani, Ruiz-Peinado, 2020, 270). Així i tot, gran part de les tropes portugueses es quedaren al Congo, on van servir com a mercenaris i comerciants, tot augmentant la comunitat portuguesa existent (Birmingham, 1999, 54).

3.- La historiografia al voltant dels *jaga*

El debat entorn la identitat dels grups anomenats *jaga* s'inicià a la segona meitat del segle passat amb l'aparició i la proliferació de revistes acadèmiques relacionades amb l'Àfrica. Abans però, de l'inici d'aquesta discussió ja trobem fonts que defensen diversos orígens d'aquests pobles des de finals del s.XVI. Així doncs, en aquest capítol ens proposem realitzar un resum sobre la trajectòria i l'estat actual del debat en relació a la "qüestió *jaga*".

L'any 1591 va ser publicada a Roma *Relatione del reame di Congo et delle circonuicine contrade*. Escrita per l'humanista italià Filippo Pigafetta constava de dos llibres que feien una descripció del regne del Congo, la seva fauna, habitants així com la narració de

---

⁶ El nom d'aquesta illa indica la presència d'hipopòtams, ja que Lopes i Pigafetta, igual que altres cronistes i autors europeus descrivien als hipopòtams com "*cavalls marins*".

⁷ Existeix encara avui en dia un debat sobre quines van ser les condicions a les que es va a ver de sotmetre Álvaro I a canvi de l'ajuda portuguesa. Hi ha historiadors que defensen a partir d'algunes cartes recopilades per António Brásio a la seva magna obra *Monumenta Missionaria Africana* que el *ntontila* va sotmetre's a vassallatge. Altres diuen que es permeté només l'establiment a Luanda entre altres teories.

⁸ Tenim constància que l'ús de les petxines coma *moneda* no era exclusiu del Regne del Congo ni de la regió. Sabem que a l'imperi Songhai i al regne de Benín també s'utilitzaven.

diferents esdeveniments històrics que havien tingut lloc des de l'arribada dels portuguesos. Aquest llibre va ser possible gràcies a les converses del propi Pigafetta amb el comerciant portuguès Duarte Lopes, ambaixador d'Álvaro I. L'obra va tenir gran èxit, ja que poc temps després va ser traduïda al neerlandès, l'anglès, l'alemany i llatí i es va reimprimir diverses vegades quedant clar que fou un dels *best seller* de l'època (Pigafetta, 2000). El motiu de la fama d'aquets llibre és que es mostrà a la societat de Roma primer i a la resta d'Europa després l'existència d'un regne cristià rere les línies de l'Islam. Precisament, la primera referència escrita que tenim sobre la invasió dels pobles *jaga* és en aquesta relació.⁹ Al capítol V del segon llibre, Pigafetta suposadament transcriu la descripció dels *jaga* donada per Lopes, així com el seu origen. Segons l'ambaixador, eren originaris del primer llac del Nil, el qual estava situat en una de les províncies del mític Imperi de Mwene Muji (Pigafetta, 2000, 113).

Amb l'arribada del segle XVII trobem un augment de les fonts que tracten la temàtica gràcies al desembarcament de missioners caputxins a l'Àfrica Central Occidental (i d'ara en endavant WCA) que es disseminaren per la regió. Abans, però, trobem l'obra d'Andrew Battell, *The Strange Adventures of Andrew Battell of Leigh*. Battell fou un aventurer anglès capturat pels portuguesos al Brasil i obligat a servir com a soldat a Angola. Durant els anys que va estar allà va entrar en contacte amb diverses poblacions i entre elles els *jaga*, amb els que segons ell hi va conviure i li digueren que venien de Sierra Leone. El 1645 els caputxins desembarcaren a les costes angoleeses i iniciaren la seva acció missional fins el segle XIX. D'entre tots ells destacà Giovanni Antonio Cavazzi, que publicà el 1687 *Istorica descrizione de' tre' regni Congo, Matamba et Angola: situati nell'Etiopia inferiore occidentale e delle missioni apostoliche esercitateui da religiosi Capuccini*. En aquesta obra, el missioner caputxí va transcriure les seves vivències a la regió, i especialment la seva estada amb els *jaga* i la catolització de la mítica reina de Matamba, Nzinga Mbandi. Cal tenir en compte que l'italià era hereu de tota la tradició historiogràfica al voltant dels *jaga*, els mites africans i el pensament imperant europeu. Segons ell, hi havia dues teories sobre la procedència dels *jaga*. La primera d'elles consistia en que provenien d'una província de Mwene Muji que estava situada a les proximitats d'on neixen el Zaire i el Nil. Segons ell aquesta teoria es basaria en el fet que els *jaga* anteriorment eren coneguts com *jacas* o *njacas*. La segona hipòtesi, en canvi, era la mateixa que la de Battell, és a dir, que provenien de *Sierra Leone* (Cavazzi, 1965, 174). Anys més tard, un militar portuguès, António de Oliveira de Cadornega, publicà una obra de tres volums on arribà a dir que els *jaga* provenien d'una formació política a l'est del Congo que es deia Kongo dia Nlaza (Hilton, 1981, 197).

---

⁹ Aquesta obra va ser la primera sobre el Congo que es distribuï a nivell europeu.

L'any 1932, el missioner belga Plancquaert va ser el primer en proposar que els *jaga* de 1568 serien els actuals *yaka* del riu Kwango (de Sousa, 2000, 206). Aquesta afirmació no causà controvèrsia fins al 1960, quan s'inicià el debat. Aquest, el qual el podem dividir en tres etapes. A la primera etapa, Jan Vansina i David Birmingham van reflexionar sobre si els *jaga* que havien atacat el Congo el 1568, havien estat els mateixos que el segle següent penetraren a les terres angleses. La seva conclusió fou que els *jaga* de 1568 i els *jaga* que arribaren a Angola en el segle XVII eren dues corrents migratòries diferents. Aquesta teoria actualment es troba acceptada per l'àmplia majoria de la historiografia, cosa que faria que les descripcions de Battell, els caputxins i Cadornegra no fessin referència a la mateixa gent que Lopes i Pigafetta (Baqueiro, 2016, 76). Per arribar a formular aquesta teoria, els dos autors van publicar un conjunt d'articles i obres que es basaven, com a font, no només en els diferents escrits de l'Època Moderna, sinó que també inclogueren la tradició oral africana. Això derivà, tal i com s'ha mencionat anteriorment, en la divisió dels *jaga* del Congo i els *jaga* del segle XVII, els quals tindrien un origen *lunda*¹⁰ i es coneixerien com *imbangalas* (Baqueiro, 2016, 76).

La segona etapa consistí en la recerca d'identitat dels invasors del Congo. L'any 1971, Birmingham realitzà una conferència a la Universitat de Dar es Salaam que tingué per títol:

"An entertainment on the problems of historical evidence". Malauradament, no va ser fins el 1999 quan ho publicà com a capítol del llibre *Portugal and Africa* amb la voluntat de *"offered here as a quixotic and fossilised example of the historiography of the era"* (Birmingham, 1999, 44).

En aquest capítol, Birmingham digué que les *jaga wars* van ser el primer període disruptiu de la història del regne del Congo. Des del seu punt de vista, l'explicació més versemblant seria la d'una rebel·lió, tot i que no descartà el possible origen Lunda. En cas que hagués estat una revolta, aquesta s'hauria produït a la regió més oriental del regne i s'hauria estès com a resultat de la pressió exercida pels esclavistes, els quals es dedicarien a capturar individus de les poblacions frontereres creant una tensió a la regió. Aquesta hipòtesi quedaria, segons ell, confirmada pel fet que els principals objectius varen ser les capitals de província i Mbanza Kongo, residència de l'elit política i esclavistes. Finalment, la intervenció portuguesa feu que els revoltats fossin expulsats del regne i es refugiessin a les regions boscoses del Kwango on la seva cultura i llengua idèntica als habitants del Congo perdurà. Amb el pas del temps, el terme *jaga* hauria esdevingut molt vague i hauria acabat denominant a tot aquell enemic o poble que es resistís a la seva autoritat (Birmingham, 1999, 49).

---

¹⁰ Poble bantú que resideix a la República Democràtica del Congo. Hi ha un cert acord en que una part d'aquest poble es separà i acabà formant els imbangalas.

El 1973, Joseph C. Miller publicà a la revista *Cahiers d'études africaines* l'article "Requiem for the "Jaga"" que suposà l'inici del debat sobre l'origen dels *Jaga*. En aquest article, el seu autor defensà que a partir d'una exhaustiva anàlisi de les fonts existents sobre la temàtica, la invasió hauria estat una invenció i que la descripció donada per Duarte Lopes seria el resultat de diferents pobles considerats "bàrbars", així com el desconeixement de la geografia africana (Miller, 1973, 121). Per justificar aquesta tesi, Miller dona un seguit de testimonis destacant el de João Bermudes, qui residí a Etiòpia i donà testimoni de les invasions oromo. També s'associà als *jaga* amb les 7 plagues que envià Déu a Egipte per la negativa del faraó a deixar marxar al poble d'Israel (1973, 126).

En el mateix article, Miller destacà que les persones que haurien informat a Duarte Lopes sobre la invasió dels *jaga* serien el propi Álvaro I, o alguna persona molt propera a ell, ja que la narració es centra principalment en les vivències del *ntontila*. Aquesta hipòtesi podria no ser errònia, ja que el fet que Lopes fos enviat com ambaixador del Congo porta a pensar que hi havia un gran contacte, relació i confiança entre el sobirà africà i el mercader portuguès. Una altre tesi que plantejà és l'existència d'una paraula en llengua kikongo, *agagi* (en plural *yaga*) que significaria *estranger* i podria haver fet que els europeus amb la contaminació del terme i dels informants passessin d'aquesta paraula a *Jaga* (Miller, 1973, 128). Per justificar altres tesis, en l'article, l'autor fa referència a dues fonts alienes a les catòlica-mediterrànies, consistents en la tradició oral dels pobles de la WCA, en especial de les regions que constituïren el regne del Congo, i les fonts neerlandeses. Segons la tradició oral congolese, aquesta invasió mai es produí, i en els textos dels neerlandesos que estigueren a la regió no es té constància que entressin en contacte amb els *jaga* (Miller, 1973, 130-132).

Finalment, Miller llença diferents hipòtesis sobre la invasió. La primera d'elles és una possible incursió estrangera que podria haver estat protagonitzada per dos regnes que farien frontera. Aquests serien el regne de Matamba i el dels *anziku*. Del primer Miller digué que en una cronologia pròxima a 1568, governaria *Kombolo*, qui realitzà una gran expansió i que seria un competidor comercial amb el Congo, mentre que amb els *anziku* el Congo havia estat en guerra i havien eliminat al *ntontila* Henrique. Així i tot, Miller argumentà que la hipòtesi més plausible és la d'una revolta o conspiració interna que s'hauria donat a una o més províncies sense especificar més (1973, 145).

L'any 1978, John Thornton negava la participació de la noblesa en l'atac dels *jaga* i posava en dubte la participació local, ja que d'haver-se realitzat seria estrany que Pigafetta no ho hagués mencionat en la seva obra, tenint en compte que sí que explica altres revoltes (Thornton, 1978, 224). Alhora, Thornton, negà la participació dels *Anziku*

i de Matamba en aquestes revoltes per diversos motius. El primer és que Pigafetta diu clarament que la invasió entrà per Mbata, província que no fa frontera amb cap dels dos regnes. Seguidament conclou que no hi hauria cap motiu per no pensar que els invasors serien els *Yaka* (Thornton, 1978, 224). Per argumentar aquesta possibilitat, Thornton exposa la similitud dels noms entre *jaga* i *yaka*, així com la seva localització actual, a l'est de l'antic Congo, així com que al 1657 ja es té constància de la seva presència a aquella regió (Thornton, 1978, 224). El fet que pels portuguesos de WCA la invasió de 1568 seria la primera que haurien vist a la regió, hauria portat a que els lusitans apliquessin aquest nom a la resta de pobles forans i invasors independentment del seu grup ètnic. Per aquesta raó, per Thornton, possiblement el terme *jaga* descriuria més una forma de vida consistent en el nomadisme que no pas a un grup ètnic, cosa que es reflectiria en les descripcions més usals del Congo (Thornton, 1978, 226).

Com a resposta, Miller, digué que el fet que s'identifiqués els Yaka seria una confirmació sobre la seva hipòtesi basada en que un segle després dels fets de 1568 els europeus utilitzarien termes semblants a *jaga* per referir-se a altres africans. Alhora, el fet de la seva participació portaria també a confirmar la hipòtesi d'una possible intervenció estrangera, tot deixant descartada la intervenció dels *anziku* i Matamba. Miller destacà que l'única evidència que Thornton tenia sobre que els *Yaka* fossin els *jaga* és la semblança de pronunciació entre els dos termes, fet que ell descarta (Miller, 1978, 229-330). Finalment, recordava que la seva proposta d'una guerra civil no quedava limitada a una revolta nobiliària, sinó tal i com ja havia tractat Birmingham, podia ser una *jacquerie*¹¹ en resposta a la pressió existent a la regió oriental del Congo (Baqueiro, 2016, 88).

Anys més tard, François Bontinck va escriure un breu article on digué que els altres autors no havien tingut en compte dos factors a l'hora de tractar la temàtica, consistents en cronologia i la geografia (1980, 388). En el primer ironitzà sobre el fet que curiosament la invasió dels *jaga* es donà en un context d'instabilitat política i de l'inici d'una nova dinastia, mentre que pel que fa al factor geogràfic remarcà el fet que la invasió es donà per les terres de Mbata, les quals curiosament, Pigafetta diu en la seva obra que el seu dirigent era el que en cas que la línia règia s'extingís hauria d'heretar el tron (Hilton, 1980, 388). Així doncs, la posició de Bontinck és molt clara, defensa que els esdeveniments de 1568 varen ser causa de l'aixecament del Mwene Mbata, qui amb les seves tropes marxà cap a la capital i obligà a Álvaro a retirar-se.

Finalment, Anne Hilton s'oposà a la majoria de les tesis exposades anys abans per Miller i s'apropà a les tesis exposades per Thornton. Posà en dubte el fet que els *jaga* fossin

---

¹¹ Terme utilitzat per Miller, que fa referència a revoltes camperoles o de caire més popular. Aquest terme és utilitzat normalment per fer referència a revoltes camperoles que es donaren a França.

una invenció portuguesa tot argumentant que en una carta d'Álvaro II al Papa, el *ntontila* deia que els arxius del Congo havien estat destruïts durant els disturbis (Thornton, 1981, 192). D'altra banda, el fet d'una possible intervenció de Matamba seria impossible, ja que el camí més ràpid seria passar per la regió de Wandu,¹² que no fou conquerida per ells fins el s.XVII i també que no hi ha cap evidència de l'existència d'una ruta comercial Congo-Matamba (Hilton, 1981, 193). Pel que fa a la possibilitat que fossin els invasors *anziku*, seria també improbable pel fet que Pigafetta diu clarament que l'atac va ser per Mbata, que no fa frontera amb la regió. El fet que Pigafetta digui que els *jaga* no tenien rei també seria una qüestió que invalidaria als *anziku*, ja que aquests tenien un sobirà que es coneixia com *Makoko* i menciona als *anziku* fen una diferència entre els *jaga* i els *anziku* (Hilton, 1981, 195-196).

Seguidament, analitzà el terme *jaga* plantejant diverses possibilitats. La primera d'elles seria la de Miller, on es proposava el terme faria referència a estranger. Després planteja que el terme podria designar a un grup específic de gent que viuria al nord del Zaire d'ètnia diferent als bakongo. Una tercera opció seria la de designar als Imbangalas, les quals durant el s.XVII eren bandes armades que s'haurien desenvolupat entre els mbundu del sud i igual que els *jaga* del nord del zaire també actuarien com bandits i serien ètnicament diferents. L'última opció que proposa és el fet que podria designar a les poblacions que habitarien a l'est de Kongo dia Nlaza, una confederació que seria possiblement conquerit per Álvaro I abans de morir (Hilton, 1981, 197). Com a conclusió proposà la hipòtesi de l'existència de contingents de població desplaçada del Congo i dels *anziku* que s'haurien desplaçat dels seus llocs d'origen com a conseqüència de l'esclavatge. Aquests grups s'haurien unit i haurien atacat el Congo i un cop derrotats pels portuguesos s'haurien consolidat com els avantpassats dels *yaka* (Baqueiro, 2016, 89).

A partir dels anys 90 i fins l'actualitat, el debat sobre aquesta qüestió s'ha reprès gràcies al nou impuls que ha rebut la història del regne del Congo amb l'afegit que s'han sumat investigadors de diferents camps acadèmics i nacionalitat. Aquest fet ha propiciat que si bé les teories no han variat massa respecte als anys 70-80, si que han aparegut nous arguments a favor de cada una d'elles. D'entre els diferents autors que han tractat la temàtica actualment podem destacar al congolès Isidore Ndaywel è Nziem qui defensa que els *jaga* van ser un grup opositor del Kwango (2011, 55); Jared Staller, que en el seu llibre fa un recull de les obres de Pigafetta, Battell i Cavazzi on analitza el suposat canibalisme dels *jaga* i els *imbangalas* (2019, 7). D'altra banda, Thornton, autor que participà en el debat amb Miller recentment ha publicat diversos escrits on segueix

---

¹² Entre la província de Mpemba i el regne de Matamba.

analitzant l'origen forà i proposa que van venir de l'Imperi de Mwene Muji o que eren aliats de Kongo dia Nlaza (Thornton, 2020, 74; Bostoen, Brinkman, 2018, 40).

La historiografia lusòfona, i en especial la brasilera, ha fet diferents aportacions al debat. El portuguès Paulo Jorge de Sousa Pinto i el brasiler Fábio Baqueiro intentaren promoure el debat als seus països mitjançant la recopilació bibliogràfica existent i introduint alguna troballa nova (de Sousa, 2000, 194; Baqueiro, 2016, 71). Precisament de Sousa presentà un conjunt de documents nous que ajudaren a portar noves evidències al debat, ja que fins aquell moment el document fonamental era l'obra de Pigafetta, qui no havia estat al Congo i la informació l'havia en part de Duarte Lopes i de la informació que circulava per l'Europa de finals del segle XVI. Aquests nous documents són una carta del bisbe de Malaca, João Ribeiro Gaio, qui acompanyà a Francisco Gouveia en la seva expedició contra els *jaga*, un memorial fet per Diogo Ferreira, qui participà en la conquesta d'Angola, i escrit el 1588, i finalment *História de S. Domingos*, un llibre escrit el 1622 per dos frares dominics (de Sousa, 2000, 211); Mariana P. Candido, des del seu estudi del regne de Benguela s'apropà a la postura de Miller tot dient que:

“o termo “jaga” foi empregado para nomear grupos desconhecidos que ameaçavam a existência do projeto colonial (...) só existiam como grupo no imaginário dos agentes europeus, sejam eles missionários, funcionários coloniais, militares ou comerciantes” (2015, 76).

En una línia similar, també trobem a Alberto da Costa, que defensa que la violència existent derivada del tràfic d'esclaus, la recerca dels *anziku* per comerciar directament amb els lusitans i els canvis de temperatures haurien derivat en la conformació dels *jaga* entre els joves (2011, 307-308), és a dir, que els hagués haurien estat els joves dels diferents poblats de la zona.

Finalment, caldria mencionar l'estat actual d'aquesta discussió en la historiografia espanyola, la qual ha estat molt escassa. Albert Roca i José Maria Lechuga defensen un origen intern format per elements descontents autòctons i que s'incorporaren al circuit de la tracta d'esclaus del Kwango (2002, 85-86). D'altra banda, Ferran Iñiesta exposa que:

“la desorganización general de la sociedad kongo facilitó el éxito de las incursiones de las hordas jaga (...) guerreros desclanizados que fueron creciendo en la periferia del reino (...) deberán ser estudiados un día como subproducto probable de la presión esclavista” (2007, 131).

4.- Anàlisi de la qüestió *Jaga*

4.1.- La visió de l'altre

L'època dels descobriments europeus va ser un període comprès entre els segles XV i XVII/XVIII que meravellà l'Europa del moment. Als ports de Lisboa i Sevilla arribaven un nombre inimaginable de riqueses, aliments i objectes exòtics que posteriorment eren distribuïts pel continent. L'expansió ibèrica no només portà als mercats europeus productes que fins aleshores eren desconeguts o escassos, sinó que alhora entraren en contacte amb moltes societats que fins aquell moment els havien estat del tot alienes, el que desencadenà diferents percepcions sobre aquestes que anomenarem *l'altre*. Des d'un punt de vista etnocèntric, aquest *altre*, no era un igual, sinó justament el contrari. Els nous individus eren considerats amb un conjunt de característiques per antítesi. *L'altre* era el salvatge o el bàrbar. Tant a l'Àfrica com Amèrica es creà un escenari propici per l'imaginari europeu on les creences, les pors i les supersticions s'imposaren al coneixement real de l'ambient i les societats presents (de Souza, 2008, 12).

Les tres obres "clàssiques" que donen testimoni sobre els *jaga* són hereves del seu temps i considerem que són una font excel·lent per apropar-nos a la imatge que els europeus del moment es feren d'aquests invasors silenciosos.¹³ L'obra de Pigafetta, la primera publicada, fa als capítols V i IX del segon llibre una descripció relativament breu sobre la seva procedència, aspecte i mode de vida. És en aquesta part on podem destacar les següents afirmacions (il·lustració 8):

"gente cruel e homicida, de grande estatura e de semblante horrível, nutrindo-se de carne humana, feroz a combater e de ânimo valeroso; as suas armas são paveses, dardos e punhais e no mais anda desnuda; é selvática nos costumes de viver de cada dia. Não têm Rei estes povos e passam a sua vida em cabanas, na floresta, à guisa dos pastores (...) nem são menos fortes e animosos do que as Amazonas, mas gente de cor negra com semblantes arrogantes. Usam eles marcar as faces, dê o lábio superior para cima, com riscos, feitos com o fogo e com o ferro" (Pigafetta, 2000, 112 i 133).

Aquestes paraules deixen veure un conjunt de característiques interessants sobre aquests invasors. En primer lloc destaca el fet de ser persones molt violentes i de gran estatura amb una aparença horrible. Posteriorment remarca el seu canibalisme i que són ferotges i valerosos alhora de combatre. Seguidament menciona les armes que utilitzaren, un fet que alguns autors han destacat que són més un conjunt d'armes de

---

¹³ Només ens referirem a la descripció donada per Lopes i Pigafetta, ja que segons el consens historiogràfic imperant els altres dos autors, si bé hereus de la tradició dels *jaga* no els descriuen a ells, tot i que posteriorment parlarem sobre la informació que donen.

diferents pobles que no pas les que vertaderament utilitzaren (Miller, 1973, 130). Seguidament tracta la forma en la que van vestits, una pràctica habitual dels cronistes i autors portuguesos de l'època perquè els seus lectors es fessin una idea (Aznar, Corbella, Tejera, 2012, 73). Finalment destaca un conjunt de característiques per acabar-los de barbaritzar tot dient que són selvàtics en la forma de vida, no tenen rei i són nòmades.

Així doncs, la descripció de Lopes i de Pigafetta deixa veure dos temàtiques molt comunes de les descripcions de l'època. El fet que els *jaga* són bàrbars i caníbals. Segons Anthony Pagden, per als cristians, el bàrbar era un tipus cultural específic que es caracteritzava per la seva antítesi. Mentre els cristians vivien en una relativa concòrdia i les seves vides estaven reglades per unes lleis, els bàrbars es trobaven en un estat continuat de violència i no contemplaven cap llei (Pagden, 1988, 39). La visió teleològica cristiana, hereva de la grega, va permetre l'existència de nivells d'humanitat on el *bárbaroi* tenia cabuda, però aquesta concepció seguia un propòsit consistent en la distinció entre els membres de la societat de l'observador i els que no formaven part d'aquesta (Pagden, 1988, 39).

Seguint amb la idea del bàrbar, Miller considera que la descripció dels *jaga*: "*draws on other sources specifically Portuguese legend about mysterious nation of savages believed to inhabit the unknown African interior generalized*" (1973, 122). Aquesta afirmació la basa en el fet que durant el segle XVI diferents portuguesos donaren testimoni d'invasions que es produïren en les regions que residien. Aquestes invasions, sumades a la seva manca de coneixement sobre la geografia africana, va portar a pensar que els invasors provenien del centre d'Àfrica, i fins i tot, que tots eren els mateixos pobles. Aquesta concepció la veiem en l'obra de Pigafetta, on la descripció dels *jaga* correspondria a un conjunt de característiques que l'ambaixador a la cort del *negus*, João Bermudes, hauria ja deixat testimoni sobre els *Galla* (Miller, 1973, 122).

La recopilació d'aquesta tradició la trobem en l'obra de Cavazzi, on els *jaga*, després de ser derrotats pels portuguesos i encapçalats per un personatge anomenat Zimbo, es dirigiren a l'Imperi etiop. Posteriorment s'haurien aliat amb un altre poble, conegut com *mumbos*, que estaven dirigits per Quizura i també eren caníbals. Junts, haurien penetrat al regne de Mwene Muji seguint el curs del Zambeze fins arribar a Tete (Cavazzi, 1965, 175). En algun enfrontament els portuguesos haurien matat al cap dels *mumbos* i en venjança, Zimbo matà al capità de Tete. Posteriorment es desplaçaren fins a l'illa de Kilwa i l'ocuparen gràcies a la traïció d'un dels seus habitants. D'allà es dirigiren a Mombasa on s'enfrontaren als seus habitants i a una flota portuguesa, i derrotaren els

seus defensors. Després es dirigiren a Melinde, però allà van ser derrotats pel rei de l'illa i els seus aliats animistes que rebien el nom de *mussegues*. Derrotat, Zimbo es dirigí per la costa al cap de Bona Esperança i d'allà arribà al riu Kunene¹⁴ i s'instal·là pels voltants. Poc temps després envià a diversos generals a atacar diferents territoris i reclutar nous integrants (Cavazzi, 1965, 176).

Els pobles als que es refereixen Cavazzi i Miller són els *Galla*, els *Mane* i els *Zimba* (il·lustració 6). Manuel Lozano menciona que els *Galla*, manera despectiva en que els amhara denominaven als oromo, habitaven al sud de l'Imperi Etiop i estaven dividits en dos grans grups, *borana* i *barentu*, que es regien pel sistema politico-militar *gadaa*. Aquest consistia en organitzar la societat segons l'edat (Lozano, 2022, 102). A inicis del segle XVI, els *Galla* començaren una migració cap el nord i a les dècades de 1560-70 els seus atacs a Etiòpia i al soldanat d'Adal varen ser devastadors, ja que aquests dos s'havien enfrontat militarment entre ells i estaven molt debilitats (Ogot, 2010, 872). Segons Miller, Bermudes exposà que els *Galla* tenien connexió amb els *Mane* de Sierra Leone (1973, 122).

Pel que fa als *Mane*, tenim constància que actuaren a les rodalies de Sierra Leone al voltant de 1545 i sotmeteren a diferents pobles entre ells els sapes. El primer en mencionar-los va ser André Donelha, comerciant capverdès, qui visita Sierra Leone al voltant de la segona meitat del segle XVI. Les primeres informacions que obtingué vingueren donades per tres esclaus *Mane*, però posteriorment va ser testimoni ocular de les lluites entre els *Manes* i només els ancians mantenien viu el record (Rodney, 1967, 224). Una altra font que tenim és l'obra d'Álvares De Almada que fou publicada al 1594. De Almada era un mestís capverdès que havia estat testimoni ocular dels esdeveniments a la costa de l'Alta Guinea des de la dècada de 1560, i el 1580 va ser enviat a Lisboa per assessorar la corona portuguesa sobre la colonització de Sierra Leone. Aquest autor, va exposar a la seva obra que els *Mane* arribaren del Congo, és a dir, que serien molt probablement *jaga* (Rodney, 1967, 223). Posteriorment, a l'obra de Battell, es diu justament el contrari, que els *jaga* eren originaris de Sierra Leone. El jesuïta Baltasar Barreira exposà una tesi similar a la De Almada, però al contrari que ell, sabem que Barreira portava un bagatge cultural i de coneixement de la zona Congo-Angola, on serví des de 1580 fins 1592 (Leitão, 1993, 50). Miller considera que va ser justament aquest jesuïta qui relacionà per primer cop els *jaga* i els *mane* justament per aquest bagatge que el religiós portava de la seva estada a Angola, però aquest no arribà a Sierra Leone fins al s.XVII i com hem mencionat anteriorment, De Almada ja havia publicat el seu llibre (Miller, 1973, 123). Aquest fet pot fer-nos pensar en la possibilitat que els dos autors en algun moment entressin en contacte directe, tot i que no tenim cap evidència. Gràcies

---

¹⁴ Frontera entre Angola i Namíbia

al llibre de Peter Kup, tenim algun fragment sobre la teoria de Barreira: “*These people are called in the Congo Jacas, in Angola Gindas, in India Zimbos, and in the Ethiopia of Prester John Galas*” (Rodney, 1967, 223).

Finalment tenim els Zimba. La principal font que donà informació sobre aquest poble és el llibre *Ethiopia Oriental* escrita pel missioner dominic João dos Santos. L’obra es publicà al 1609 i es basà en la informació que obtingué i veié durant la seva estada a Moçambic entre 1586 i 1597 (Allina, 2011, 214). Dos Santos residí en diferents assentaments portuguesos, podent destacar Sena, on entrà en contacte amb les històries al voltant dels Zimba. Igual que les altres poblacions esmentades, es menciona a la seva obra diverses vegades el fet que eren caníbals i que van ser un dels quatre càstigs que visqué la regió sumat a un brot de verola, una plaga de llagostes i una epidèmia de fam. Cal destacar però, que alhora no tenien cap deïtat i era el seu cap el que era venerat (Vernet, 2005, 109). Curiosament, a prop de l’altre assentament portuguès, Sena, dos Santos registrà la presència d’un altre poble que tenia les mateixes pràctiques antropofàgiques i eren coneguts com *Mumbos*, els quals Cavazzi havia dit que s’havien aliat amb els *jaga* (Schoffeleers, 1987, 342).

Segons dos Santos, al 1592, els Zimba envaïren a un aliat dels portuguesos, cosa que desencadenà les hostilitats. Les operacions militars varen ser encapçalades pel capità Andrés de Santiago, però quan arribaren al campament enemic se’l trobaren fortificat amb una palissada. Això provocà que s’hagués de demanar ajuda al capità de Tete, qui acudí amb un considerable contingent però foren massacrats en una emboscada pels seus contrincants i realitzaren un espectacle macabre amb els cossos. Els supervivents es veieren obligats a fortificar-se a Sena fins que l’any següent foren auxiliats pel governador de Moçambic, però també foren derrotats i es veieren obligats a signar la pau. Posteriorment, els Zimba aconseguiren reunir un fort exèrcit i atacaren primer Kilwa i posteriorment Mombasa. Fou precisament en aquesta ciutat on veieren com una flota portuguesa atacava la ciutat i s’uniren per acabar amb la resistència musulmana. Posteriorment es dirigiren cap a Malindi, però van ser derrotats pel seu rei i els seus aliats animistes (Allina, 2011).

Sense cap mena de dubte, la característica que més cridà l’atenció sobre els *jaga* és el fet que en les diverses obres se’ls acusa de practicar un tabú occidental, l’antropofàgia. Aquesta pràctica sempre ha despertat l’interès dels occidentals, però alhora els ha horroritzat. Des dels temps antics, diferents persones donaren testimoni d’aquesta pràctica en localitzacions molt diverses com és el cas d’Heròdot (Franco, 2008, 39). La pràctica de l’antropofàgia va ser descrita a partir de testimonis de viatgers durant

l'època del Renaixement, on la visió de l'*altre* va estar influïda per les representacions del canibalisme americà. Aquesta visió es traslladà a l'Àfrica, on sumada al desconeixement de la geografia i les seves cultures derivà en un escenari propici a l'imaginari occidental on el "sentir a dir" es consolidà com el testimoni paradigmàtic (de Souza, 2008, 12). Tot i que el desconeixement va jugar un paper clau, no s'ha d'oblidar que l'acusació de canibalisme en molts casos seguia uns objectius molt definits, ja que aquest epítet fou una metàfora emprada en tot el món per distorsionar la humanitat de veïns i diferents cultures desconegudes, que comportava la no acceptació de la humanitat de l'*altre* (Huhn, 2015, 721).

Actualment, aquesta característica ha estat descartada per l'àmplia majoria dels investigadors contemporanis, però és interessant pensar i preguntar-nos què va fer que els autors dels segles XVI i XVII els acusessin d'aquesta pràctica. Tot i aquest acord, considerem necessari exposar dues possibles hipòtesis a favor de la possible pràctica, ja que els portuguesos i la situació regional no van ser alienes l'antropofàgia. Al segle XV, Gomes Eanes de Zurara registrà aquesta pràctica ritual prop de la *feitoria* d'Arguim¹⁵ i un segle més tard també es documentà al Brasil amb els Tupinambas (Aznar, Corbella, Tejera, 2012, 63). D'altra banda, també hi hauria el factor climàtic, molt poc desenvolupat per la historiografia. La documentació existent per estudiar-les és escassa i la majoria de les fonts existents abans del s.XIX es centren en el Sahel (Nash, Hannaford, 2020, 42). Gràcies a un estudi realitzat per Miller, sabem que a la regió del centre d'Àfrica es donaren durant la segona meitat del s. XVI i el s. XVII, essent les dècades de 1580 i 1650 les més afectades (1982, 26). El fet de l'existència d'aquestes sequeres podria haver forçat a que els *jaga* es desplaressin cap a la costa i especialment a Mbanza Kongo, on tenim constància de la fertilitat del sòl del seu *hinterland*, el que de manera molt poc probable podria haver ocasionat algun episodi d'antropofàgia per part dels *jaga* en un episodi de desesperació extrema. Independentment del fet que es pogués haver produït aquesta antropofàgia, és de suposar el fet que les anomalies climàtiques que s'haurien produït haurien produït un fort impacte als sistemes de producció agrícoles, així com fins i tot en les activitats extractives donat a l'alteració que s'hauria produït en els ecosistemes. Tanmateix, se sap en aquells moments, en altres latituds hi hagué un esclat d'epidèmies. Aquesta evidència, potser fa que en un futur proper es pugui demostrar que també es donaren a la WCA, però falta investigació.

Eric Allina defensa que pels portuguesos l'antropofàgia impedia als seus practicants ser membres de la raça humana. Aquesta deshumanització significava la no acceptació de les cultures africanes i la imposició de l'europea a la seva pròpia sobirania. Per als portuguesos, la guerra i l'aniquilació eren lícits, així com l'ús de sistemes de domini com

---

¹⁵ Actual costa de Mauritània. Va ser una de les primeres *feitorias* creades pels portuguesos al segle XV.

l'esclavisme i la colonització (Allina, 2011, 217-218). La legalització de la captura d'aquests individus no només es donà a Àfrica. En el cas americà trobem els *caribe*, als quals també se'ls acusà d'alimentar-se de carn humana. Aquesta denominació comportà que el terme *caribe* quedés associat a *violent* i *antropòfag*. Amb la posterior legalització al 1503 de l'esclavitud dels caníbals, els espanyols s'afanyaren en denominar a un gran nombre de pobles i ètnies d'aquesta manera pel fet de o bé voler-les directament esclavitzar o perquè eren hostils als nousvinguts (Franco, 2008, 40 i 45).

Un altre objectiu que podia seguir aquesta acusació a la costa africana podria haver estat difondre un falç rumor per mantenir allunyats als competidors comercials dels principals punts de compra d'esclaus (Garcia, 1957, 376). Des d'una òptica comercial portuguesa podria no ser inversemblant, ja que el seu testimoni podria haver tingut per objectiu dissuadir a possibles competidors comercials vinculats a la Monarquia Hispànica. Aquest argument es veu recolzat en el fet que el 15 de desembre de 1589, Felip II ordenà a la Junta de Negros examinar una proposta de Duarte Lopes sobre el tràfic d'esclaus d'Angola, Congo i São Tomé. Gràcies a la investigació de José Luis Cortés López, sabem que la Monarquia Hispànica un cop incorporà els territoris lusitans mostrà un gran interès en la regió de Congo-Angola, on volgué realitzar prospeccions per extreure minerals, augmentar el tràfic d'esclaus i conquerir territori (2009, 224).

Altres possibles explicacions de l'acusació d'antropofàgia serien que el relat de viatge afavorí a donar aquesta visió esbiaixada de la realitat, així com la justificació de les missions catòliques. En el primer cas, autors i editors podrien haver vist un mercat àvid d'exotisme on la pròpia realitat europea condicionaria la forma, el contingut, les descripcions i les il·lustracions d'aquests relats (il·lustració 10). L'obra de Pigafetta podria haver tingut en aquest sentit un objectiu de mostrar aquest exotisme. De Souza planteja la possibilitat que l'arribada de les Províncies Unides a través de la *West-Indische Compagnie* (WIC) a la costa africana podria haver contribuït a la desaparició del mite de l'antropofàgia, però tenim constància de mapes holandesos i d'obres que els representen¹⁶ (de Souza, 2008, 16). En el segon cas, Julio César Salas, a inicis del s.XX, argumentà que els missioners caputxins que actuaren a la regió veneçolana de Cumaná afirmaven que les poblacions locals eren antropòfagues per justificar i enaltir la seva feina a l'hora de cristianitzar a bàrbars indòmits (Franco, 2008, 47-48). Si tenint en compte que aquesta missió caputxina és posterior a la que va haver al Congo realitzada per la mateixa ordre i que un dels principals autors, Cavazzi hi participà, podria ser

---

¹⁶ Tenim constància que durant l'Edat Moderna els diferents cartògrafs es copiaven entre ells. Això podria haver ocasionat que els cartògrafs de les Províncies Unides copiessin mapes portuguesos donat el coneixement que aquests tindrien sobre la regió, el que podria haver ocasionat en un primer moment la pervivència d'aquests mites.

possible que el fet de les diferents descripcions que fa l'italià podrien haver tingut per objectiu defensar la seva missió evangelitzadora, així com vanagloriar-se d'aconseguir cristianitzar a la ferotge i indòmita reina de Matamba i dels *jaga*, Ana de Sousa, més coneguda com la reina Nzinga.

Una última opció que explica aquest hipotètic canibalisme dels *jaga* vindria donada pel fet que els principals informants de Lopes serien congolesos o afro-portuguesos,¹⁷ els quals entenien el món d'una manera diferent que podria haver ocasionat algun problema de traducció. L'arribada dels portuguesos a la desembocadura del Zaire portà a que els congolesos creessin el seu propi imaginari sobre els nouvinguts. Segons Anthony Pagden, el fet que les naus portugueses tinguessin dibuixades ulls a les proes i els nouvinguts apareguessin des de l'oceà va portar a que pensessin que eren esperits vinguts del mar (1988, 38). Des del segle XV, diferents cronistes donaren testimoni que els africans consideraven que els europeus eren caníbals, donat les accions que realitzaven. El mercader venecià Cadamostro estigué dues vegades a la costa occidental africana i deixà per escrit que els africans consideraven que la raó per la qual els europeus compraven esclaus era per menjar-se'ls (de Souza, 2008, 9). Del segle XVII també tenim el testimoni del congolès Jose Monzolo, qui va ser interrogat a Cartagena de Indias al 1659 i digué que: "*when they left their own country, they belived that Spanish, whom they called the whites, brought them to kill them and to make the flags for the ships from their remains*" (Thornton, 2003, 275). Aquesta concepció perdurà en algunes societats fins els segles XVIII-XIX, ja que fins el final del tràfic transatlàntic d'esclaus hi havia una vertadera por a embarcar-se en aquells vaixells, cosa que provocà el sorgiment de llegendes relacionades amb aquest fet.

Les creences dels parlants de kikongo quedaren plasmades amb el pas dels anys en les pàgines dels diferents missioners que actuaren a la regió i els religiosos que els rebien en els ports hispano-americans. Aquesta recopilació de fonts mostren fins a quin punt la creença del canibalisme blanc estava arrelada en la mentalitat dels habitants del regne africà (Thornton, 2003, 275). Així i tot, si bé els congolesos creien que els blancs eren caníbals, aquest terme tenia dos significats més consistents segons Thornton en un primer lloc en una denúncia del sistema econòmic i polític que s'havia instaurat amb l'inici de la trata atlàntica i la bruixeria, la qual està estretament lligada a les accions personals (2003, 275). El fet de l'egoisme és una característica molt destacable, ja que aquest tret en certes persones podia portar a la mort de la comunitat (Allina, 2011, 222). Les principals persones acusades d'aquesta pràctica eren sobirans, governants,

---

¹⁷ Tot i que aquests afro-portuguesos tècnicament també serien congolesos els diferenciem ja que varen ser producte del mestissatge i per tant la seva cosmovisió podia no haver estat la mateixa que la dels portuguesos i els congolesos.

autoritats polítiques, europeus i mercaders independentment del seu origen. Tots ells estaven estretament lligats a la tracta d'esclaus, però alhora podien provocar el final de les comunitats congolese per altres motius com les guerres. Thornton posa com exemple un enfrontament que es desenvolupà al 1692 on el noble congolès Pedro Valle das Lágrimas atacà i matà dos rivals seus, el duc de Mbamba, Alexio, i el marquès de Mpemba, Afonso. Aquest episodi va quedar recollit pels caputxins quan es donà, però quinze anys més tard, Pedro Mendes, un antic jesuïta, a partir de la informació donada pels locals acusà a Valle das Lágrimas de bruixeria i per tant d'haver-se menjat als seus dos rivals (Thornton, 2003, 280-281).

D'altra banda, potser el propi entorn del *Ntontila* podria haver difós aquesta acusació per motius polítics i assegurar-se l'ús exclusiu de la potència militar portuguesa, així com la del seu Déu. Aquesta possibilitat la veiem en que Lopes i Pigafetta no acusen només als *jaga* de canibalisme, sinó també als *anziku* (il·lustració 9). S'especula que Lopes difícilment s'allunyà de la capital congolese o com a mínim no arribà a aquelles latituds. Contemporàniament a l'estada de Duarte Lopes al Congo, tres missioners castellans pertanyents als Carmelites Descalços desembarcaren al port de Luanda i tingueren una relació molt estreta amb el sobirà congolès. En un dels seus intents per evangelitzar als pobles propers, reberen informació de l'elit congolese per tal que no anessin amb els *anziku*, ja que realitzaven la mateixa pràctica que els que suposadament havien envaït el regne pocs anys abans, els *jaga* (del Niño Jesús, 1929, 65).

4.2.- Invasió o revolta?

La qüestió principal al voltant de la problemàtica *jaga* és la dicotomia presentada per la gran majoria d'autors: invasió o revolta. Aquest fet suscita un conjunt de problemàtiques que van més enllà de la identitat dels *jaga* i estan relacionades amb on era la frontera i si els títols que els *ntontila* presentaven a les corts europees eren vertaders o no. Per als "estats" africans pre-colonials, el concepte de *frontera* era molt boirós (de Sousa, 2000, 209). Tanmateix, la historiografia de la Península Ibèrica considera que el Congo no s'ha de concebre com un regne unificat de caire europeu. Proposen que la millor manera d'entendre'l seria a través de la capacitat que tingués el *ntontila* d'exercir la seva influència i repressió. Per això proposen dividir-lo en tres cercles d'influència (il·lustració 5). El primer d'ells seria el *hinterland* de Mbanza Kongo. En segon lloc trobaríem la resta de les "províncies" (Soyo, Mbata, Mpangu, Mpemba, Nsundi i Mbamba) les quals estarien governades per *Mwene*, els quals avui en dia desconexem l'origen i provenença de la seva autoritat (Caldeira, 2016, 80). Alhora, aquests tindrien altres cabdills, els quals també dominarien petites extensions de terreny. En tercer lloc, trobaríem altres formacions polítiques que haurien reconegut

una certa preeminència del *ntontila* com serien el cas de Matamba, Loango o Ndongo (Lechuga, Roca, 2002, 71). Tot això indicaria que la influència del *ntontila* seria força limitada a la *perifèria*, però que depenent del moment i el seu poder, aquesta influència podria augmentar o disminuir, cosa que fa que sigui molt complicat fer una diferenciació entre qui eren autòctons/ al·lòctons o rebels/ invasors (de Sousa, 2000, 209). Així i tot, des d'una visió eurocèntrica, la divisió invasió-revolta facilita l'explicació dels esdeveniments i és per això que la gran majoria d'autors defensen que aquests *jaga* haurien vingut del tercer cercle, on donat el gran nombre de pobles veïns, no sembla il·lusori pensar que alguns d'ells foren els artífex de l'atac de 1568.

Birmingham, Miller i Bontinck són els autors que defensen l'origen *intern* dels *jaga*, tot i que es tracta de dues propostes molt diferents. En primer lloc, Birmingham, i Miller després, proposà que el seu origen no seria forà, sinó tot el contrari. La pressió exercida pels esclavistes hauria pressionat comunitats senceres que en un moment donat s'alçarien en armes contra els poders existents. Els aixecats haurien destruït Mbanza Mbata i la revolta s'hauria estès fins a expulsar al *ntontila* de la capital. Amb la posterior expedició portuguesa, els rebels s'haurien refugiat a l'altra riba del Kwango i es denominarien *yaka*, cosa que quedaria demostrada per la semblança entre la llengua i la cultura amb els bakongo (Birmingham, 1999, 44). En una línia similar, però des d'una perspectiva d'invasió externa, Hilton defensà que entre les àrees d'influència del Congo i els *anziku* hi hauria poblacions desplaçades a causa de l'impacte de l'esclavisme. En un moment determinat, aquestes s'haurien alçat i atacat el Congo (Hilton, 1981, 197). Per la seva banda, Thornton proposà que la semblança del nom i la situació geogràfica actual serien elements determinants per defensar aquesta teoria i també defensa que els *jaga* serien un element extern (1978, 225).

Bontinck, basant-se en les afirmacions de Pigafetta, defensa que el Mwene Mbata hauria encapçalat una revolta contra Álvaro. Pigafetta escriu en la seva obra que en cas que s'extingís la dinastia governant, era el Mwene Mbata¹⁸ qui tindria dret a la successió i ja que un cop mort Henrique al camp de batalla teòricament la dinastia s'hauria acabat perquè Álvaro no era fill natural de l'últim sobirà. Aquest fet, seria l'argument clau per legitimar un alçament (Bontinck, 1980, 388). Sabem que cada cop que moria una *ntontila*, els enfrontaments entre els diversos pretendents eren constants, el que provocava una inestabilitat dins del territori. Fins Afonso I, un cop moria el *ntontila* tots els seus familiars masculins tenien dret al tro, però amb aquest sobirà aquesta llei canvià a només els seus descendents, tot inhabilitant altres branques de la *kanda* o família (Custódio, 2005, 58).

---

¹⁸ El Mwene Mbata ostentava el títol de *Nkaka andi a Mwene Kongo*, que la seva traducció seria "l'avi del senyor del Congo" (Custódio, 2005).

Malauradament, la proposta de Bontinck no ha estat contestada però obre un ventall d'hipòtesis per poder investigar com seria el paper que jugarien els diferents *Mwene*, i en especial el propi *Mwene Mbata*, així com els jocs de poder que es donaren a Mbanza Kongo durant aquest període. Recentment, Thornton ha treballat el paper del *Mwene Soyo* i ha arribat a la conclusió que aquest havia jugat un paper important a la política interna congoleesa (Bostoen, Brinkman, 2018, 107). Possiblement el *Mwene Mbata* també podria haver estat un actor important, ja que gràcies al testimoni dels carmelites i Pigafetta sabem que era un dels grans senyors (Clist, de Maret, Bostoen, 2018, 67). Alhora, segons Cavazzi, al segle XVII el *Mwene Mbata* era una de les tres personalitats que tenia l'autoritat de nomenar un nou rei juntament amb el *Mwene Soyo* i el *Nsacune-Vunda*¹⁹ (Cavazzi, 1965, 222). Finalment, el propi Thornton publicà un article sobre el paper de les dones a la cort del Congo i posà èmfasi a la figura de la mare d'Álvaro, Izabel Lukeni Lua Mvemba, qui hauria estat la principal artífex perquè el seu fill governés (2006, 446).

Tot i que com hem mencionat anteriorment, Birmingham ja mencionava la impossibilitat de la seva teoria, el 2000 Paulo José de Sousa presentà una evidència que podria ajudar a donar suport a la teoria d'una possible *revolta*. Aquesta seria una carta de João Ribeiro de Gaio, bisbe de Malacca que abans d'ostentar el càrrec acompanyà a Gouveia al Congo:

“E mandando-se Francisco de Gouveia por governador dos reinos do Congo contra os laga lagas que eram homens que comiam carne humana, quase de sessenta mil alevantados nos ditos reinos do Congo que os destruíam, o passei como dito Francisco de Gouveia aos ditos reinos do Congo o onde fiz miuitos gastos e o ajudei, e foi Deus servido dar vitória e aquietar os ditos reinos” (de Sousa, 2000, 211-212).

Aquí veiem com el religiós utilitza el terme *alevantados*, que significa revoltat, amotinat o sublevat. Aquest seria un argument molt important, ja que és l'únic escrit que avui en dia es conserva d'una persona que visqué els esdeveniments. Així i tot, aquest testimoni planteja el dubte en relació a que entenia ell per *alevantados*.

D'altra banda, al primer article de Miller es llença la hipòtesi d'una possible invasió exterior de dos agents externs: Matamba i *anzikus*, que segons ell tindrien algun interès en actuar contra el Congo (1973, 141). La primera hipòtesi que plantejà Miller fou la

---

¹⁹ Es creu que podria ser anteriorment a l'adopció del cristianisme la màxima autoritat religiosa del Congo. Amb l'entrada del cristianisme fou l'encarregat d'escollir a aquelles persones que a falta de missioners tindrien la capacitat d'evangelitzar a la població congoleesa (Martínez, Nocca, 2003, 31).

ingerència del regne de Matamba. Aquesta formació política africana és potser una de les més conegudes, ja que una de les seves governants del segle XVII fou Ana de Sousa, coneguda també com Nzinga Mbandi i una de les figures africanes més estudiades de la historiografia. Aquesta reina és, a dia d'avui, no només un símbol de la resistència africana contra les aspiracions colonitzadores europees, sinó també del feminisme. Malauradament, si bé és cert que els estudis al voltant de la *Nzinga* són nombrosos, la informació que tenim sobre Matamba al moment de la invasió dels *jaga* és molt escassa. Aquest regne estava a l'est de Ndongo, regió coneguda com *Baixa de Cassanje* (Heywood, Thornton, 2007, 55). Es creu que els *Mwene Matamba* governaren aquesta formació política i que ràpidament varen establir relacions amb els lusitans amb una possible intenció de desfer-se de l'autoritat del Congo (Miller, 1973, 140). Gràcies a la documentació portuguesa, tenim constància d'una carta de 1530 d'Afonso I, sobirà del Congo, a Joan III de Portugal on apareixia entre els diferents títols del sobirà africà el títol de senyor de Matamba (Heywood, Thornton, 2007, 55). A mitjans del segle XVI, també tenim constància de la "*independència*" de Matamba, quan *Mwene Matamba* Kombolo, després d'intentar entrar en contacte amb els portuguesos per sol·licitar la presència de missioners, es revoltà i aconseguí la independència de Matamba. Posteriorment, impulsà una política exterior molt agressiva arribant a conquerir terres al rei de *Bututa*, qui controlava unes mines de sal²⁰ a la Baixa de Cassanje (Miller, 1973, 140-141).

Segons Miller, hauria existit una ruta comercial que aniria des del sud-est del Congo i passaria per Matamba fins arribar a les mines de sal controlades pel rei de Bututa. Un cop conquerides aquestes mines, Kombolo hauria intentat dominar l'extrem occidental d'aquesta ruta, coincidint les dates amb la suposada invasió dels *jaga*. Posteriorment el propi Miller admet que aquests fets no demostren aquesta teoria, però: "*all available data fit the hypothesis that armies may have to assume responsibility for deeds formerly laid at the feet of the Jaga*" (Miller, 1973, 141).

Si ens fixem en els arguments que Hilton dona contra la teoria de Miller, veiem que la suposada intervenció de Matamba seria força inversemblant. En primer lloc, diu Hilton, que Pigafetta menciona que els *jaga* van atacar el Congo des de Mbata, mentre que si tenim en compte la situació geogràfica de Matamba, que estava al sud-est del Congo, i les guerres que es donaren entre aquests dos "estats" al segle XVII l'opció més lògica seria que haurien entrat per la regió congoleesa de Wandu. D'altra banda, l'existència

---

²⁰ La sal era un element molt important per a diverses societats africanes. Sabem que els congolesos intercanviaven sal per teixits a la zona de Malebo Pool. Un altre ús que tenia la sal era que el seu consum era associat a la protecció contra persones i bruixeria (Santos, Megiani, Ruiz-Peinado, 2020, 298).

d'una ruta comercial de sal que anés des de la *Baixa de Cassanje* fins al Congo no s'ha demostrat i segurament la sal era obtinguda de les províncies costaneres, és a dir, Mbamba i Soyo (Hilton, 1981, 193).

Els *anziku* estaven situats al nord-est del Congo. Segons Vansina, van tenir la sort de trobar-se a la cruïlla de les rutes comercials regionals tot i que això no portà a una centralització política (Ogot, 2010, 645). Era a la regió de Malebo Pool²¹ on es donaven els principals intercanvis comercials amb els congolesos, els quals compraven esclaus i ullals d'elefant a canvi de sal i *nzimbus* (Pigafetta, 2000, 65). L'“estat” *anziku* estava format per cabdillatges relativament autònoms hereditaris, sotmesos a una autoritat anomenada *Ôkoo* (pels portuguesos *Makoko*). El càrrec d'*ôkoo* no era hereditari i per ser escollit s'havien de reunir els onze caps més importants presidits pel *Ngaailino*, qui tenia funcions administratives i rebia els tributs (Ogot, 2010, 645). Les primeres referències sobre els *anziku* les trobem en l'obra de Duarte Pacheco Pereira, qui, a inicis del segle XVI, deia que eren una poderosa força (Heywood, Thornton, 2007, 54). La residència de l'*ôkoo* era a Mbe, a més de cent quilòmetres de Brazzaville. Amb el pas del temps, les diferències entre els *anziku* de l'interior i els de Malebo Pool s'accentuaren pel que fa a la base econòmica, ja que els primers basaven la seva economia en l'agricultura, mentre que els segons cada cop s'especialitzaren més en el comerç d'ivori i esclaus (Ogot, 2010, 646).

Per a Miller, el motiu que hauria portat als *anziku* a atacar el Congo seria de caire comercial, i més concretament per eliminar als congolesos com intermediaris entre ells i els portuguesos (1973, 141). Malauradament, aquesta hipòtesi és difícil de defensar per diferents motius. El primer d'ells és que a l'obra de Pigafetta és fa una clara distinció entre els dos grups i abans de la invasió *jaga* se'ns diu que l'antecessor d'Álvaro, Henrique, havia mort en combat contra ells. Això ens porta a pensar perquè hauria l'autor de posar dos noms diferents si ja estaven en guerra. En segon lloc, en la mateixa obra, Pigafetta especifica que l'atac va venir per Mbata, és a dir, al l'est del Congo, mentre que la frontera amb els *anziku* era a la província de Nsundi, al nord-est (Hilton, 1981, 195). A més a més, clarament es diu que els *jaga* segueixen les seves accions a la frontera amb Mbata, motiu pel qual el *Mwene Mbata* disposa d'armes de foc (Hilton, 1981, 195). Un altre argument en contra de la suposició de Miller és el fet de l'existència d'un *rei* que rebia el nom d'*ôkoo*, quan Pigafetta deixa molt clar que els *jaga* no en tenien (Hilton, 1981, 195). Hilton també diu que la invasió produïda per establir relacions directes amb els portuguesos seria inversemblant pel fet que aquestes ja existien (1981, 195). Alhora, Vansina sosté que en aquest període hi hauria una reestructuració de les rutes comercials del Malebo-Mbanza Kongo-Mpinda a Malebo-Loango, esdeveniment

---

²¹ Aquest lloc és on es troben les ciutats de Kinshasa i Brazzaville. Per a més informació mirar el glosari.

que faria que Loango passés a vendre gran part dels esclaus que anteriorment havien arribat a Mpinda²² (Ogot, 2010, 636).

Finalment, Hilton considera que l'organització política dels *anziku* faria que ni l'*ôkoo* ni els seus "vassalls" haguessin tingut capacitat per envair el Congo. Les estructures estatals d'aquesta regió no estarien suficientment desenvolupades i no tindrien la capacitat per realitzar aquesta acció. Això no vol dir que els dos "estats" no s'enfrontessin militarment, sinó que Hilton, utilitzant les fonts del s.XVII suggereix que van sorgir de les lleialtats capritxoses dels "estats" vassalls fronterers més que dels intents d'ocupar les terres centrals. L'expansió dels *anziku* del segle XVI, com la de Congo, va ser possiblement el resultat de l'expansió econòmica, on s'hauria atret els *sobas*²³ veïns a tributar en lloc d'intentar la conquesta militar (Hilton, 1981, 196). Posteriorment, de Sousa diu que si que seria possible que la invasió l'haguessin fet els *anziku* gràcies a una obra de 1622 titulada *História de S. Domingos* escrita pels frares Luís de Cácegas i Luís de Sousa (2000, 211). En aquesta obra, que es tracta sobre la presència dels dominics que acompanyaren a Dias de Novais a la seva conquesta d'Angola, es diu que haurien estat els *anziku* els que des de la província de Nsundi haurien atacat el Congo al 1568 (de Sousa, 2000, 211).

Una altra de les hipòtesis sobre la identitat dels *jaga* seria que aquests podrien ser aliats d'una organització política coneguda com el set regnes de Kongo dia Nlaza. Aquesta organització política es creu que hauria estat formada per una confederació d' "estats" independents que tindrien com a màxim dirigent un *Emperador* (Heywood, Thornton, 2007, 54) i hauria ocupat els territoris entre el riu Inkisi i el Kwango, és a dir, a l'est de la província de Mbata. Les primeres referències documentals sobre aquesta confederació ens les dona un sacerdot portuguès que residí a la cort congolea, Sebastião de Souto. També es menciona una carta del *ntontila* dirigida al Papa al 1583 on deia que ell era senyor d'aquest territori. Temps més tard, una altra font, De Cadornega, diu que alguns nobles *moxicongos*²⁴ li havien explicat que al sud de Malebo Pool i a l'est de Congo hi ha un senyor que enviava regals al *ntontila* i es presenta com el seu feudatari i rep el nom de "*Congo de Amulaca*" (Bostoen, Brinkman, 2018, 27).

La historiografia actualment considera que aquesta formació política seria anterior al regne del Congo i que amb el pas del temps aquest hauria anat incorporant territoris de la confederació. S'haurien conquerit les províncies de Nsundi i Mpangu, mentre que la

---

²² Principal port del regne del Congo que estava situat a la desembocadura del Zaire. (il·lustració 4).

²³ Veure glossari.

²⁴ Aquest terme s'utilitzava per denominar als habitants de les Mbanza o ciutats (Heywood, 2014, 385).

de Mbata hauria abandonat la confederació i s'hauria aliat per pròpia voluntat al Congo. A part d'aquestes províncies, uns altres quatre regnes més formarien part d'aquesta confederació: Okango, Kundi, Lula i Kongo dia Nlaza. En el cas d'aquest últim, que porta el mateix nom que la confederació, Igor Matonda planteja una diferenciació, tot dient que Kongo dia Nlaza estaria integrat en aquesta confederació i que tots els seus habitants serien anomenats *momboares*, essent una contaminació del terme en kikongo *mumbwadi*, que significa "gent dels set" (Bostoen, Brinkman, 2018, 130).

Si bé és cert que John Thornton plantejà la hipòtesi que els *jaga* fossin aliats dels *mumbwadi*, l'autor no s'ha plantejat la possibilitat que fossin aquests els que Pigafetta acusa d'envair el regne del Congo, ja que com hem dit anteriorment, al 1583 el sobirà congolès ja es proclama senyor d'aquesta confederació. Per arreglar aquest problema podríem obrir la possibilitat que aquests *jaga* fossin els *mumbwadi* que aprofitant la inestabilitat política al Congo haurien intentat reconquerir o expandir-se cap a la costa. Malauradament per ells, l'arribada de les tropes portugueses hauria fet que es retessin i que el Congo es pogués haver fet amb tot el territori fins el Kwango, el qual quedaria integrat a la província de Mbata (Heywood, Thornton, 2007, 55). Això, els hauria obligat a refugiar-se a l'altre riba des d'on llençarien incursions per intentar recuperar el seu antic territori sent l'origen dels *Yaka*.

Finalment, la teoria més recent, però alhora proposada ja per Pigafetta, és que els *jaga* venien de l'Imperi de Mwene Muji. Segons Thornton, aquesta organització política estaria situada a l'est dels *anziku* i s'estendria fins el llac Mai Ndombe.²⁵ Al sud s'estendria pel Kwango fins arribar als límits de la província de Mbata, el que faria que també fes frontera amb els *Set Regnes de Kongo dia Nlaza* (Thornton, 2020, 64). Els *ntontila* Afonso i Diogo haurien portat a terme una política expansionista cap a l'est, a la recerca d'una de les regions econòmicament més importants al centre d'Àfrica. Aquesta regió basaria la seva riquesa en la producció de teixits i estaria controlat pel Mwene Muji, qui comptaria amb l'aliança del Kongo dia Nlaza (Thornton, 2020, 63). Amb la mort de Diogo, aquesta política expansionista no s'hauria aturat, ja que el seu fill Bernardo hauria seguit amb els intents de penetrar cap a l'interior del continent, però aprofitant la mort d'Henrique haurien atacat el Congo (Thornton, 2020, 74-75). Finalment, Thornton diu que l'ajuda portuguesa hauria portat a la integració de la regió al Congo, el que hauria derivat en que aquests tinguessin accés a un dels territoris més rics del centre d'Àfrica (2020, 80).

---

²⁵ A la República Democràtica del Congo (il·lustració 11).

Segons Vansina, la primera notícia sobre Mwene Muji la trobem en un mapa datat de 1561 i podria fer referència a un “petit cacicat” al voltant del riu Kasai que tindria el seu centre politico-administratiu a l’actual població congoleesa de Mushie, el que donaria validesa a la tesi de Thornton (1990, 163-164). D’altra banda, Bontinck proposa que el títol de *muji* faria referència a *magi*, que significa aigua, és a dir, podria significar “senyor de l’aigua” (de Sousa, 2000, 214), mentre que pel seu costat, de Sousa proposa que possiblement podria haver estat un petit regne proper al Congo i al voltant del riu Zaire, qui hauria realitzat la invasió de 1568 (de Sousa, 2000, 214). Aquesta teoria es contraposaria amb la de Thornton, ja que Mwene Muji seria un petit regne, tot i que possiblement podria tenir el control de les rutes comercials cap a l’interior del continent.

Tot i que disposem de totes aquestes teories, resulta a dia d’avui molt complicat confirmar que és el que succeí al 1568. Així i tot, de Sousa planteja una teoria holística, ja que té en compte la situació d’instabilitat que visqué la regió des de 1561, tot i que nega la possibilitat d’una revolta. Segons ell, es podrien haver produït un conjunt d’*invasions* que realment no haurien tingut el dramatisme descrit per Pigafetta, que sumades a la instabilitat de la regió, així com a la manipulació del relat faria que es creés un nom per denominar tot aquest conjunt d’atacs, *jaga* (de Sousa, 2000, 214).

4.3.- Els 600 oblidats

Si bé existeixen diverses teories que qüestionen l’existència d’uns suposats invasors, no hi ha dubta de la intervenció portuguesa, que es materialitzà el 1571 quan Francisco Gouveia de Sottomaior desembarcà a la desembocadura del Zaire amb més de 600 soldats i s’uní a les tropes congoleeses aconseguint expulsar els *jaga* en un any i mig. Gouveia era *fidalgo* de la casa reial portuguesa i havia servit durant 50 anys a diferents regions de l’Imperi portuguès com l’Índia, Pèrsia i Guinea. Igual que amb altres persones que apareixen en aquest treball, Francisco Gouveia és un personatge que necessita ser investigat amb major profunditat, ja que és molt estrany que una persona amb tota aquesta trajectòria no hagi suscitat l’interès dels historiadors i historiadores. Deixant aquesta qüestió de costat, les forces portugueses estigueren al Congo fins 1576, quan bona part d’ells es llogaren com mercenaris a Álvaro, i Gouveia tornà a Lisboa, on morí 30 dies després d’arribar-hi (Thornton, 2011, 173).

L’expedició de Gouveia genera diverses qüestions que en aquest capítol pretenem obrir per en futurs treballs poder intentar donar resposta. La primera d’aquestes és quina era la situació en la que es trobava el Congo per què es donés l’esdeveniment de 1568. Com hem mencionat anteriorment, entre el 1561 i 1576 el Congo va viure un període continu d’instabilitat tant “interna” com “externa” i en el que es succeïren diferents *ntontila*.

Gràcies a Thornton sabem que l'exèrcit congolès era el més potent de la regió i que certs armaments que utilitzaven tenien una qualitat i unes característiques superiors a les dels seus veïns segons indicaren els portuguesos (1999, 105-106). Aquest fet però, no és determinant, tal i com veiem en la derrota que pateixen contra els *jaga*. Així i tot, sabem que Álvaro es refugià en una illa del Zaire, però la seva localització és molt curiosa, ja que es trobava a la desembocadura d'aquest riu i proper del port de Mpinda. Tal i com diu Joaquim Lopes de Lima: "*acolheu a uma ilha na boca do rio Zaire, aonde se conservou com os principaes da sua Côrte, defendidos pelos Portuguezes, que comsigo levava, e por aquelles que residiam na Feitoria e povoação de Pinda, pròxima a dita ilha*" (1845, 12). Aquí el que ens indica de Lima és que Mpinda encara funcionava, però no tenim, a dia d'avui testimonis escrits que expliquin que succeí allà.

Una altre qüestió a tenir en compte és sota quines condicions van actuar els lusitans. Gràcies a l'obra d'António Brásio, *Monumenta Missionaria Africana*, tenim testimonis escrits sobre algunes d'aquestes condicions. A l'obra hi ha transcrita una carta del jesuïta Garcia Simões, qui mencionà al 1575 quan estava a Luanda que havia sentit a dir que Gouveia tenia en el seu poder uns papers que posaven de manifest que Álvaro s'havia sotmès com a vassall al rei de Portugal (Thornton, 2011, 174). Malauradament, avui en dia no s'ha trobat cap document que verifiqui aquesta afirmació, ja sigui perquè realment no va existir, perquè encara no s'ha trobat el document o perquè aquest estaria a Lisboa i es cremà al 1755 quan es donà el terratrèmol de Lisboa.²⁶

D'altra banda, existeixen testimonis escrits que indiquen que a la dècada dels 30 del segle XVII hi van haver problemes sobre aquest suposat vassallatge. Al 1630 el *ntontila* Ambrósio i²⁷ comentà als ambaixadors lusitans que Álvaro I havia acceptat cedir a Sebastià²⁸ una cinquena part dels *nzimbu*, però que el sobirà portuguès s'havia negat ja que només volia estendre la cristiandat (Thornton, 2011, 174). Dos anys més tard, Fernão de Sousa informava que dins d'aquesta mateixa disputa també es trobava la qüestió territorial tot dient que: "*o rei do Congo nega [a dita fronteira], e diz que somente deu a Sua Majestade o porto de Luanda*" (de Sousa, 2000, 218).

Thornton creu que Álvaro no s'hauria sotmès a Sebastià, sinó que a canvi dels serveis de Gouveia hauria cedit a la corona portuguesa el dret a l'explotació del jaciment de *nzimbu* a l'illa de Luanda (2011, 174). Així i tot, no nega que en un primer moment l'objectiu de la corona portuguesa hagués estat la recerca i explotació en règim de monopoli de les

---

²⁶ Veure glossari.

²⁷ *Ntontila* entre 1626 i 1631.

²⁸ Rei de Portugal entre 1557 a 1578. Era net de Joan III de Portugal i nebot de Felip II.

suposades mines de coure que durant molt de temps els ibèrics van pensar que tenien els congolesos²⁹ (Thornton, 2011, 174). D'altra banda, creu que la teoria més probable seria que Álvaro hauria pactat amb Portugal la construcció d'una colònia a Angola i el terme *vassallatge* utilitzat per Simões realment significaria una aliança per crear-la, així com per augmentar el poder coercitiu portuguès, que hauria d'haver beneficiat teòricament a l'estabilitat del Congo (Thornton, 2011, 174).

Gràcies a l'obra de Pigafetta sabem que els comerciants de São Tomé coneixien la situació del Congo, ja que compraven esclaus al propi *Ntontila* a canvi d'aliments i altres ajuts sense especificar:

“As pessoas, que com a fome se vendiam, eram compradas a diversos por mercadores portuguesas, que de S. Tomé vinham com navios carregados de vitualhas, dizendo os vendedores que aqueloutros eram escravos; o que os vendidos confirmavam, a fim de sairem do tormento da fome (...) alguns dos quais eram de sangue real e de Senhores principais” (Pigafetta, 2000, 114).

Aquest fet porta a preguntar-se perquè Portugal no auxilià el Congo abans de 1571. Sabem que entre 1557-1568 Portugal va estar sota una regència, així com venia del regnat de Joan III, el qual es caracteritzà per una racionalització de l'Imperi que consistí en l'abandonament de diferents places i de pèrdua d'influència en algunes regions (Oliveira, Rodrigues, Aires, 2019, 144-145). Aquests dos factors podrien haver estat claus per la no intervenció. Amb la pujada al tro de Sebastià es creu que els interessos portuguesos es tornen a centrar en el continent africà en oposició a la llunyana Índia, el que explicaria perquè entre 1571 i 1578 la Corona promogués quatre expedicions a l'Àfrica (Severiano, Contente, Gouveia, 2017, 315). La primera va ser entre 1569 i 1577 comandada per Francisco Barreto al capdavant de 1500 soldats que tenien la missió de sotmetre al Monomotapa (Iniesta, 1993, 391). La segona expedició fou la de Gouveia i la tercera va ser la comandada per Paulo Dias de Novais al capdavant de 700 soldats, i que fundà la colònia d'Angola al 1575. Finalment, la quarta, va ser dirigida pel propi Sebastià, qui es llençà en una expedició al Marroc que acabà el 1578 amb la seva pròpia vida.

La historiografia portuguesa considera que al regnat de Sebastià I es donà un canvi de tendència respecte amb la del seu avi, Joan III. Com acabem de dir, durant el regnat del seu avi es donà un intent de racionalització de l'Imperi portuguès, el qual, donat el gran nombre de *feitorias* i fortificacions que permetien la supervivència d'aquesta

---

²⁹ Quan Felip II es convertí en rei de Portugal es realitzaren informes amb l'objectiu d'intentar buscar i explotar aquestes suposades mines.

talassocràcia. Alhora, també es dona un canvi de tendència geogràfica, ja que si bé amb Manel I l'objectiu era l'expansió asiàtica i amb Joan III la del Brasil, amb Sebastià la mirada lusitana es focalitzà amb l'Àfrica tal i com mostren les diferents expedicions anteriorment mencionades (Oliveira, Rodrigues, Aires, 2019, 144-145).

Francisco Contente senyala que aquesta focalització cap el continent africà es donà com a resultat d'un conjunt de factors que anaren des d'un creixement desig dins la cort portuguesa de retornar a les experiències africanes a la proximitat geogràfica en comparació amb la rica i llunyana Índia (Severiano, Contente, Gouveia, 2017, 315). Així i tot, l'interès per Àfrica i en especial pel Congo no era nou entre els monarques portuguesos, i és que a diferència del que Disney senyala, la intervenció de 1568 no va ser la primera que es realitzà al Congo i encara menys a l'Àfrica, on sabem de la presència de mercenaris portuguesos disseminats pel continent tal i com mostren per exemple els *bronzes de Benín* (Disney, 2020, 116). La primera es realitzà al 1491 quan els vaixells i canons portuguesos ajudaren a João I a acabar amb els anziku al riu Zaire, mentre que les altres dues es donaren en temps d'Afonso I (Thornton, 2010, 150-151; Vansina, 1965, 81).

Un altre tema molt interessant i que Pigafetta i altres autors no han tractat és quin paper haurien jugat les malalties a l'expedició portuguesa. El que si sabem gràcies al propi Pigafetta és que els congolesos refugiats a l'illa dels Cavalls varen patir fam i malalties, com és el cas del propi *Ntontila*, el qual diu Pigafetta que agafà hidropesia donat les males condicions que allà hi havia:

“Daqui conheceu assaz claramente El-Rei que por seus delitos lhe recresceram tantas desgraças (...) todavia não escapou à cruel enfermidade da hidropisia, inchando-se-lhe fortemenete as pernas, causada do ar e das péssimas comidas e pela humidade daquela ilha; a qual enfermidade o acompanhou até a morte” (Pigafetta, 2000, 114).

Gràcies al testimoni dels carmelites descalços, sabem que el sobirà seguia sense poder caminar a causa de la gota, o ho feia amb dificultats (del Niño Jesús, 1929, 44). El fet que no pogués caminar i la falta d'informació sobre Álvaro I ens fa pensar que potser un motiu de la intervenció seria precisament la debilitat del sobirà, el qual podrien haver pensat de convertir-lo en un governant titella .

Tornant a l'efecte de les malalties tropicals, sabem que aquestes van ser potser un dels principals enemics de les diverses expedicions portugueses que es realitzaren a les zones tropicals, així com dels europeus que s'instal·laren a la WCA tal i com indicà Cavazzi:

“Numa palavra: só poucos sobrevivem, sendo preciso concluir que esses reinos são cementério sempre aberto para a gente branca” (1965, 147). Així i tot, si bé és cert que no tenim informació sobre si l'expedició de Gouveia les va patir o no, seria molt estrany que no ho hagués fet, ja que els propis congolesos les patiren mentre els assaltaven a l'illa dels cavalls.³⁰ Les dues expedicions que es realitzaren contemporàniament a altres geografies mostren com eren de mortal les diverses malalties que podrien haver afectat a Gouveia i els seus homes. Ferran Iniesta, fent referència a l'expedició de Barreto, que es realitzà al mateix any que la del Congo, afirma que: *“el cuerpo expedicionario llegó a la meseta con la mitad de los efectivos, a causa del paludismo, y con pocos caballos, debido a la oncocercosis costera”* (1993, 391). Pel que fa a l'expedició de Novais, la qual geogràficament era molt pròxima a la del Congo sabem que el factor epidèmic també va ser molt important, ja que gràcies als missioners que hi anaren es calcula que als dos primers anys 300 soldats moriren per malalties i entre 1575 i 1594 moriren entre malalties i els enfrontaments bèl·lics uns 3180 soldats, un 90% de les tropes portugueses que havien participat (Carvalho, Murteira, Lee, 2021, 175-176). Aquestes regions, segons Russell-Wood eren llocs terminals donada la insalubritat de l'aigua, el paludisme o el còlera entre altres malalties i problemes que podien derivar en la mort dels expedicionaris (2018, 111). Precisament, el paludisme va ser una de les malalties que més va fer minvar les files portugueses on la diarrea, el mal de cap o els vòmits eren molt presents (Pometti, 2020, 232). Finalment, també sabem que el propi Gouveia morí per alguna malaltia que agafà poc abans d'embarcar-se cap a Lisboa, ja que marxà malalt i trenta dies després d'arribar a la capital portuguesa morí.

Finalment, tenim el paper que haurien jugat les armes de foc. Molts dels autors que hem exposat consideren que aquestes armes haurien jugat un paper molt important, donat que el mateix Pigafetta destaca la seva importància quan parla que el Mwene Mbata les utilitza per lluitar contra els *jaga*. Així i tot, existeix un debat sobre la importància d'aquestes armes, que si bé ha generat moltes pàgines pel que fa a temes com la conquesta d'Amèrica, és molt més modest en l'àmbit africà. Alguns dels autors que estan en contra de la importància d'aquestes armes són Ferran Iniesta qui diu que al s. XVI es va generalitzar l'ús de l'arcabús i els fusells, però no es pot justificar el naixement de nous poders o el seu manteniment fins al s.XVIII, o Kea, qui a través d'una anàlisi del regne de Benín considera que la seva capacitat hauria estat sobreestimada (1971, 185). Tanmateix, estudis recents han demostrat que a la conquesta d'Angola, territori fronterer del Congo, les armes de foc no haurien jugat cap paper clau, sinó que les victòries portugueses s'haurien donat per explotar l'enemistat entre els *soba* (Carvalho, Murteira, Lee, 2021, 176).

---

³⁰ Donada la situació geogràfica de la capital, Mbanza Kongo, sabem que allà hi havia poques malalties, ja que està situada en un espai elevat i on les condicions de salubritat són més bones que no en les terres de la desembocadura del Zaire.

D'altra banda, però, sabem que aquestes armes varen estar molt demandades al segle XVI pels sobirans africans, el que porta a preguntar-nos quin paper haurien jugat si no era per la seva capacitat de matar. Exemple d'això és Llaguno, qui proposa que possiblement trobaríem l'explicació en relació al fet que serien un element nou, que sumat al soroll que faria, hauria provocat en un primer moment el pànic entre les forces enemigues (2008, 46). Sigui com sigui, la qüestió de les armes no és un debat tancat i en els pròxims anys possiblement es publicaran noves evidències que permetran contestar a aquesta qüestió.³¹

Conclusions

Per concloure aquest treball, podem dir que la situació al Congo durant el període comprès entre 1561 i 1576 va ser d'una gran inestabilitat. Se succeïren cinc ntontila, un dels quals patí un regicidi i dos moriren en combat contra enemics "externs", s'hagué de fer front a diverses revoltes externes i finalment, quan Álvaro I pujà al tron amb l'ajut de la seva mare, patí una suposada invasió exterior que l'obligà a refugiar-se a la desembocadura del riu Zaire, des d'on sol·licità auxili a Portugal.

Posteriorment, hem vist com la descripció que Filippo Pigafetta donà dels *jaga* al seu llibre podria correspondre a un conjunt de característiques de diversos pobles que entraren en contacte amb els portuguesos durant el segle XVI. Miller considera que és un fet que amb el pas dels temps diversos autors dels segles XVI i XVII acabaren confonent aquests pobles, essent el més destacable el missioner caputxí Cavazzi, qui digué que els *jaga* un cop expulsats del Congo es dirigiren a l'Imperi etíop, seguidament a les ciutats suahili i finalment arribarien al sud d'Angola, on es consolidarien i es vengueren com a soldats dels portuguesos.

D'altra banda, ens hem adonat que si bé hi ha una considerable bibliografia sobre el regne del Congo al segle XVI, no podem dir el mateix dels seus veïns, dels quals disposem de molt poca informació. Alhora, la informació que tenim sobre ells no només és escassa sinó antiga i en alguns casos desactualitzada. Fins i tot, alguns llibres o bé ja no es troben disponibles o bé tenen uns preus prohibitius, el que ens ha obligat a buscar altres articles i llibres que mencionessin les obres a les que no havíem pogut accedir, com és el cas de les obres de Jan Vansina.

Pel que fa a la identitat dels *jaga*, és cert que de Sousa en el seu article exposà noves fonts que han permès un augment de la informació sobre el Congo durant el període

---

³¹ Sabem que diferents sobirans africans entre els segles XVI-XIX utilitzaven les armes europees com bens de prestigi.

que hem estudiat. Malauradament a dia d'avui no es disposa d'informació suficient per poder confirmar la identitat dels *jaga*, ni per afirmar si els esdeveniments que es desenvoluparen al 1568 van ser una "revolta" o una "invasió". Però com hem vist, el debat al voltant de l'origen d'aquests suposats invasors encara és viu, cosa que sense cap mena de dubte afavorirà que aviat es puguin descobrir noves fonts que permetin posar llum a la foscor d'un esdeveniment tan interessant com va ser la invasió de 1568 i la identitat dels *jaga*. Així i tot, les teories existents ens han permès aproximar-nos a la realitat del regne del Congo entre 1561 i 1576.

Altrament és necessària una major anàlisi sobre l'expedició portuguesa, així com de la figura de Francisco Gouveia de Sottomaior. Per poder endinsar-nos en aquesta qüestió en un futur, caldrà treballar amb fonts primàries i prendre com a punt de partida l'arxiu de la Torre do Tombo i l'Archivo Histórico Ultramarino, tot i que el fet que avui en dia l'expedició de Gouveia hagi passat desapercebuda en els diferents llibres i articles que tracten la "qüestió *jaga*" així com l'expansió i la història de l'Imperi portuguès, ens pot estar indicant que possiblement la informació que existeix va ser consumida per les flames i el mar l'any 1755.

Gràcies a la realització d'aquest treball, se'ns han obert portes per realitzar noves investigacions relacionades amb la temàtica elaborada, com és el cas de la influència del Mwene Mbata, les capacitats reals que els ntontila tenien per dirigir el seu "regne", la importància que tingueren les armes de foc, les conseqüències del clima, el paper que jugaren les malalties a la regió i com es desenvolupà l'expedició comandada per Francisco Gouveia de Sottomaior. A més a més hem vist que seria necessari ampliar els estudis sobre el rol que jugaren les dones al Congo, a conseqüència del paper que podria haver jugat Izabel Lukeni Lua en la pujada del seu fill al tron i en el fet de mantenir als muxicongo i Mwene fidels a ell.

Bibliografia:

- Allina, E. (2011). The Zimba, the Portuguese, and Other Cannibals in Late Sixteenth-century Southeast Africa, *Journal of Southern African Studies*, Vol.37(02), 211-227.
- Aznar, E., Corbella, D., i Tejera, A. (2012). *La Crónica de Guinea. Un modelo de etnografía comparada*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Baqueiro, F. (2016). “Tradição, invenção, História: notas sobre a “controvérsia jaga””. *Perspectiva histórica*, núm.8, 71-96.
- Birmingham, D. (1999). *Portugal and Africa*. Londres: Palgrave.
- Bontick, F. (1980). Un mausolée pour les Jaga, *Cahiers d'Études Africaines*, 20 (79), 387-389.
- Bostoen, K., i Brinkman, I (Ed.). (2018). *The Kongo Kingdom: The Origins, Dynamics and Cosmopolitan Culture of an African Polity*. Nova York: Cambridge University Press.
- Caldeira, A. M. (2016). *Escravos e traficantes no império português*. Lisboa: Esfera dos Livros.
- Candido, M. (2015). Jagas e sobas no “Reino de Benguela”: Vassalagem e criação de novas categorias políticas e sociais no contexto da expansão portuguesa na África durante os séculos XVI e XVII. A A. Vieira., A. Lemos., i M. Berthet, *África: Histórias conectadas* (pp. 39-76). Universidade Federal Fluminense.
- Carvalho, H., Murteira, A., i Lee, R. (2021). *The first world empire. Portugal, war and military revolution*. Londres i Nueva York: Routledge.
- Cavazzi, i De Leguzzano, G. M. (1965). *Descrição histórica dos três reinos do Congo, Matamba e Angola / pelo Pe. João António Cavazzi de Montecúccolo ; tradução, notas e índices pelo Pe. Graciano Maria de Leguzzano ; introdução biobibliográfica por F. Leite de Faria*. Lisboa: Junta de Investigações do Ultramar.
- Clist, B., de Maret, P., i Bostoen, K. (2018). *Une archéologie des provinces septentrionales du royaume Kongo*. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Cortés, J. L. (2009). Felipe II, III y IV, reyes de Angola y protectores del reino del Congo (1580-1640). *Studia Historica: Historia Moderna*, vol.9, 223-246.
- Custódio, A. (2005). *A história revisitada do Kongo e de Angola*. Lisboa: Estampa.

- da Costa, A. (2011). *A manilha e o libambo: a África e a escravidão, de 1500 a 1700* (2. ed). Rio de Janeiro: Nova Fronteira.
- de Lima, J.J (1845). *Descobrimento e posse do reino do Congo pelos Portuguezes no seculo XV, sua conquista por as nossas armas no seculo XVI, e successos subsequentes até o começo do seculo XVII*. Lisboa: Imprensa Nacional
- de Sousa, P.J. (2000). Um Problema de Identidade Histórica: Os “Jaga” na História de Angola e Congo. *Mare Liberum*, 18-19, 193–243.
- de Souza, S. (2008). A antropofagia na África equatorial: etno-história e realidade do(s) discurso(s) sobre o real, *Afro-Ásia*, núm.37, 9-41.
- del Niño Jesús, F (1929). *La misión del Congo y las Carmelitas y la Propaganda Fide* (Vol.1). Pamplona: Ramón Bengaray.
- Disney, A. (2020). *A história de Portugal e do Império português* (vol. II). Lisboa: Clube do Autor.
- Franco, F. (2008). El “otro” como caníbal. Un acercamiento a los indios caribes Estudio sobre el origen del mito de la antropofagia de Julio César Salas. *Fermentum*, núm.51, 36-59.
- Garcia, R. S. (1957). O português Duarte Lopes e o comércio espanhol de escravos negros (novas achegas à biografia deste explorador africano do século XVI). *Revista De História*, 14(30), 375-385.
- Heywood, L., i Thornton, J. (2007). *Central Africans, Atlantic Creoles, and the Foundation of the Americas, 1585-1660*. Nova York: Cambridge University Press.
- Heywood, L. (2014). Mbanza Kongo/Sã o Salvador: Culture and the Transformation of an African City, 1491 to 1670s. In E. Akyeampon, R. Bates, N. Nunn & J. Robinson, *Africa's Development in Historical Perspective* (pp. 366-392). Nova York: Cambridge Univesity Press.
- Hilton, A. (1981). The jaga reconsidered. *The journal of African History*, 22 (2), 191-202.
- (1985). *The Kingdom of Kongo*. Oxford: Oxford University Press.
- Huhn, A. (2015). ¿Qué es humano? Tabús alimentarios y antropofagia en el noroeste de Mozambique. *Estudios de Asia y África*, 50(3), 721-748.

- Iniesta, F. (1993). *Bajo la Cruz del Sur. Religión, comercio y Guerra en el canal de Mozambique (900 a 1700 d.C)*. Barcelona: Sendai.
- (2000). *Emitai. Estudios de historia africana*. Barcelona: Bellaterra.
- (2007). *Kuma. Historia del África negra*. Barcelona: Bellaterra.
- Kea, R. (1971). Firearms and warfare on the Gold and Slave Coasts from the sixteenth to the nineteenth centuries. *The Journal of African History*, 12(2), 185-213.
- Lechuga, J., i Roca, A. (2002). Hacia el contacto total: reflexiones en torno al preludeo congoleño. A Iniesta, F i Roca, A (ed.), *África en la frontera occidental* (pàg.92). Madrid: Casa de África.
- Leitão, J. (1993). A missão do Pe. Baltasar Barreira no Reino de Angola (1580-1592). *Lusitania Sacra*, núm 5, 43-91.
- Llaguno, A. (2008). *Tombuctú. El reino de los renegados andaluces*. Còrdova: Almuzarra.
- Lozano, M. (2022). *Historia de Etiopía*. Madrid: Catarata.
- Martínez, L., i Nocca, M. (2003). *Coisas do outro mundo. A missão em Roma de António Manuel, príncipe de N'Funta, conhecido por "o Negrita" (1604-1608), na Roma de Paulo V*. Roma: Urbaniana University Press.
- Miller, J. (1973). Requiem for the jagas. *Cahiers d'Études Africaines*, 13 (49), 121-149.
- (1978). Thanatopsis (Thanatopsie), *Cahiers d'Études Africaines*, 18, (69-70), 229-23.
- (1982). The significance of Drought, Disease and Famine in the agriculturally marginal zones of West-Central Africa. *The Journal of African History*, 23(1), 17-61.
- Nash, D., i Hannaford, M. (2020). Historical Climatology in Africa: A State of the art. *Pages*. Vol.28(2), 42-43.
- Ndaywel, I. (2011). *Historia del Congo*. Madrid: Catarata.
- Oliveira, J., Rodrigues, J., i Aires, P. (2019). *História da expansão e do Império português* (2 ed.). Lisboa: Esfera dos Livros.
- Pagden, A. (1988). La caída del hombre natural: El indio americano y los orígenes de la etnología comparativa. Madrid: Alianza.

- Pigafetta, F. (2000). *Relação do reino do Congo e das terras circunvizinhas* com estudo introdutório de Ilídio do Amaral (Rosa Capeans trad.). Benavente: Câmara Municipal de Benavente.
- Pometti, K. (2020). Fiebres, arroz e insalubridad: el caso del Ampurdán (1783-1787). *Revista de Historia Moderna*, 0(38), 221-254.
- Ringrose, D. (2019). *El poder europeo en el mundo, 1450-1750*. Barcelona: Pasado y Presente.
- Rodney, W. (1967). A Reconsideration of the Mane Invasions of Sierra Leone. *The Journal of African History*, 8(2), 219-246.
- Russell-Wood, A. (2018). *O império português* (2nd ed.). Lisboa: Clube do autor.
- Santos, J.M., Megiani, A i Ruiz-Peinado, J.L. (2020). *Redes y circulación en Brasil durante la Monarquía Hispánica (1580-1640)*. Madrid: Sílex.
- Schoffeleers, M. (1987). The Zimba and the Lundu State in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries. *The Journal of African History*, vol.28, 337-355.
- Severiano, N., Contente, F., i Gouveia, J. (2017). *História Militar de Portugal*. Lisboa: Esfera dos Livros.
- Staller, J. (2019). *Converging on Cannibals: Terrors of Slaving in Atlantic Africa, 1509-1670*. Ohio: Ohio University Press.
- Thornton, J. (1978). A resurrection for the Jaga, *Cahiers d'Études Africaines*, 18 (69-70), 223-227.
- (1999). *Warfare in Atlantic Africa 1500-1800*. Londres: Routledge.
- (2003). Cannibals, Witches, and Slave Traders in the Atlantic World. *William and Mary Quartely*, vol.LX (2), 273-294.
- (2006). Elite woman in the Kingdom of Kongo: Historical perspectives on women's political power. *The Journal of African History*, 47(3), 437-460.
- (2010). Os portugueses em África. A F. Bethencourt i D. Ramada, *A expansão marítima portuguesa, 1400-1800* (pp. 145-168). Lisboa: Edições 70.
- (2011). Firearms, diplomacy, and conquest in Angola. Cooperation and alliance in West Central Africa 1491-1671 a Lee, W (Ed.) *Empires and Indigenes intercultural*

alliance, imperial expansion, and warfare in the Early Modern Period, Nova York: New York University Press, 167-192.

--- (2013). The Kingdom of Kongo and the Counter Reformation, *Social Sciences and Missions*, 26(1), 40-58.

--- (2020). *A History of West Central Africa to 1850 (New Approaches to African History)*. Nova York: Cambridge University Press.

Vansina, J. (1965). *Les anciens royaumes de la Savane*. Brazzaville: Institut de recherches économiques et sociales.

--- (1990) *Paths in the Rainforest*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.

Vernet, T. (2005). Les cites-etats swahili de l'archipel de Lamu, 1585-1810 dynamiques endogenes, dynamiques exògenes [Tesi doctoral], Univeritat de Paris i centre de recerques africanes.

Annex:

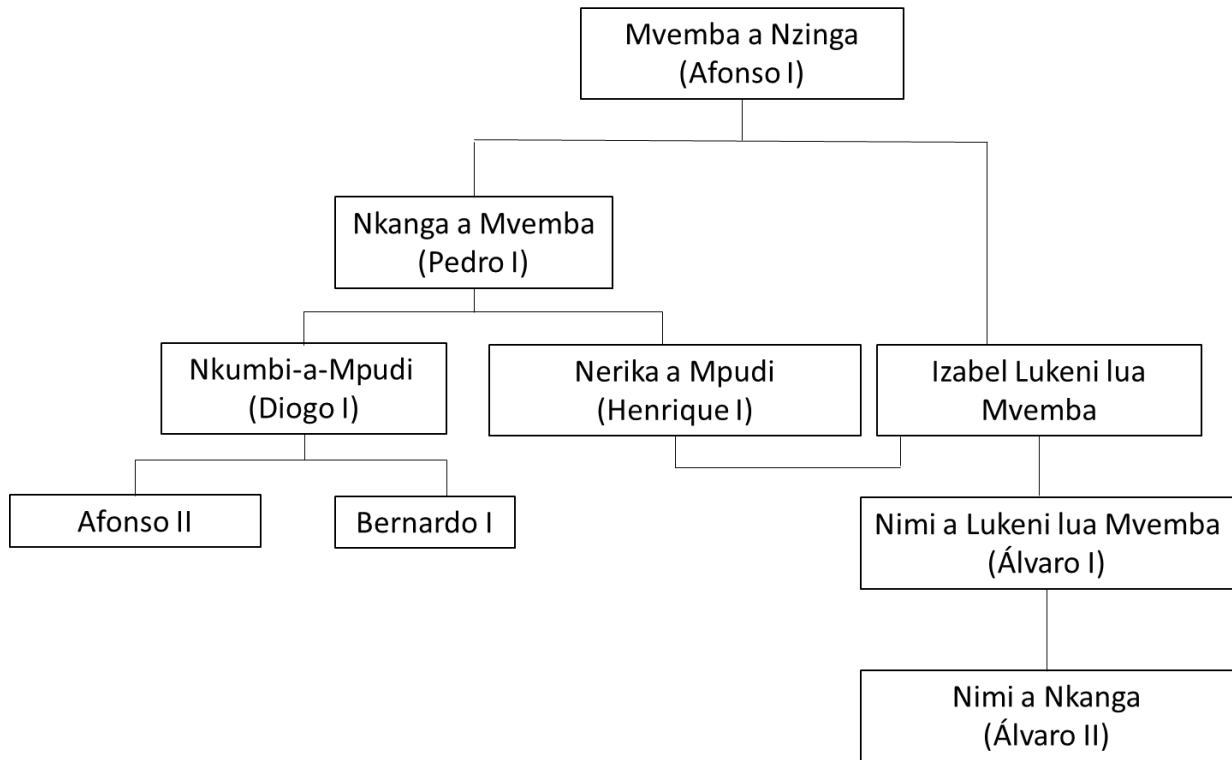
Glossari i justificació de termes:

- ❖ **Anziku**: coneguts també com Tio/Tyo o Teke (plural Bateke) residien a la regió propera del Malebo Pool.
- ❖ **Estat**: Quan utilitzem aquesta paraula ens referim com a sinònim de grup o formació política. Desgraciadament, els portuguesos denominaven *regne* a ñla majoria de formacions existents a la regió i a dia d'avui tenim molt poca informació sobre com denominar-les.
- ❖ **Fidalgo**: no confondre amb l'*hidalgo* de Castella, donat que els *fidalgos* eren membres amb un cert estatus dins la noblesa.
- ❖ **Kongo dia Nlaza**: Formació política també coneguda com Kongo dia Mulaza. Es trobava entre el riu Inkisi i el riu Kwango.
- ❖ **Malebo Pool**: Denominat també com Pool Malebo/ Santley Pool. Llac on actualment es troben les ciutats de Kinshasa i Brazzaville. Al segle XVI era la principal regió productora d'esclaus.
- ❖ **Mbanza Mbata**: capital de la província de Mbata i on residia el Mwene Mbata.
- ❖ **Moxicongo**: terme que utilitzaven els habitants de Mbanza Kongo/ S. Salvador i altres Mbanza. Va acabar esdevenint un terme per diferenciar les elits urbana de les elits rurals, les quals s'anomenaven *mubhata*.
- ❖ **Mpinda**: Principal port del regne del Congo que estava situat a la desembocadura del Zaire.

- ❖ **Mwene Muji:** Regne o Imperi que es creia que era fruit de les llegendes, tot i que John Thornton considera que podria haver existit i la seva capital estaria a Mushie, ciutat que actualment es troba a la República Democràtica del Congo
- ❖ **Mwene:** significa *senyor de*. Els portuguesos transcrivien aquest terme com *mani*. El rei del Congo tenia entre els seus títols *Mwene Kongo*. Així i tot, aquest títol també l'ostenten altres personalitats per sota com seria el governador congolès del port de Mpinda, *Mwene Mpinda*.
- ❖ **Ntontila:** Utilitzem aquest terme per diferenciar al sobirà del Congo de la resta de *Mwene*, ja que el sobirà del Congo era denominat *Mwene Kongo* o *Manicongo*, el que pot arribar a fer pensar que els diferents *Mwene* estarien en grau d'igualtat amb el *ntontila*. A més a més, és el terme que utilitza part de la historiografia portuguesa per referir-se al sobirà.
- ❖ **Regne del Congo:** utilitzem la grafia emprada per les fonts i autors portuguesos, tot i que és possible trobar el nom d'aquest regne com *kongo*.
- ❖ **Soba:** cap d'una comunitat a Angola.
- ❖ **Terratrèmol 1755:** l'1 de novembre de 1755 la ciutat de Lisboa es produí un terratrèmol, un tsunami i un conjunt d'incendis que acabaren amb la vida de moltes persones i amb part de la documentació dels arxius de la capital portuguesa.
- ❖ **Yaka:** Poble que actualment es troba a prop del riu Kwango, dins de la República Democràtica del Congo i alguns historiadors han considerat que serien els descendents dels *jaga*.
- ❖ **Zaire:** utilitzem l'antic nom del riu Congo per no confondre amb el regne, donat que la població del Congo anomenava a aquest riu *nzandi* (Santos, Megiani, Ruiz-Peinado, 2020, 239)

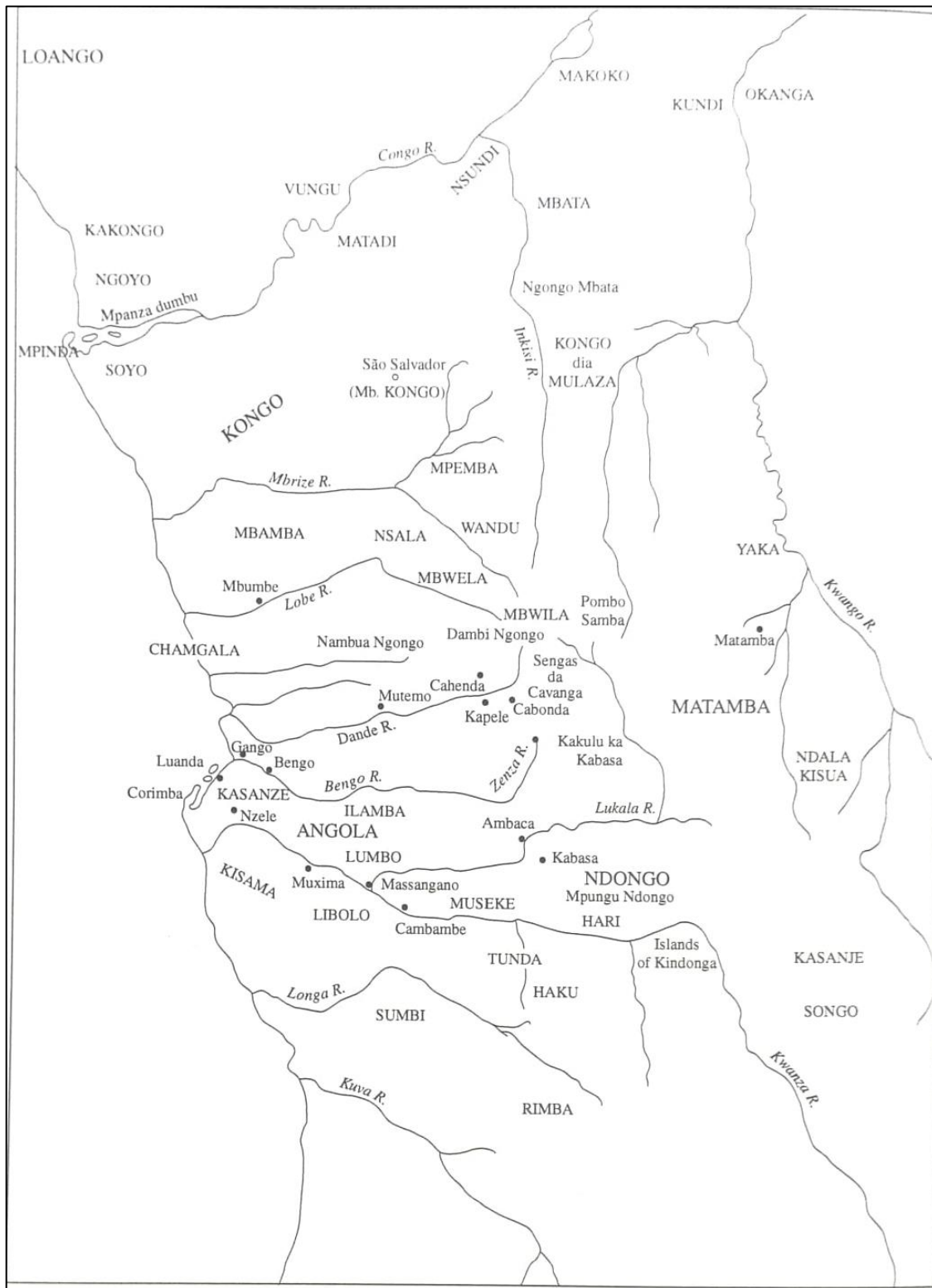
Mapes i imatges:

Il·lustració 1 Representació de l'arbre genealògic del ntontila Álvaro I. Font: elaboració pròpia a partir de diverses fonts consultades en aquest treball).

Llista ntontiles (1470-1614)		
Nom original	Nom cristià	Anys en els que regnà
Nzinga-a-Nkuwu	João I	1470-1509
Mvemba a Nzinga	Afonso I	1509-1543
Nkanga a Mvemba	Pedro I	1543-1545
Nkumbi-a-Mpudi	Diogo I	1545-1561
	Afonso II	1561
	Bernardo I	1561-1567
Nerika a Mpudi	Henrique I	1567-1568
Nimi a Lukeni lua Mvemba	Álvaro I	1568-1587
Nimi a Nkanga	Álvaro II	1587-1614
Nimi a Nkanga	Bernardo II	1614-1615

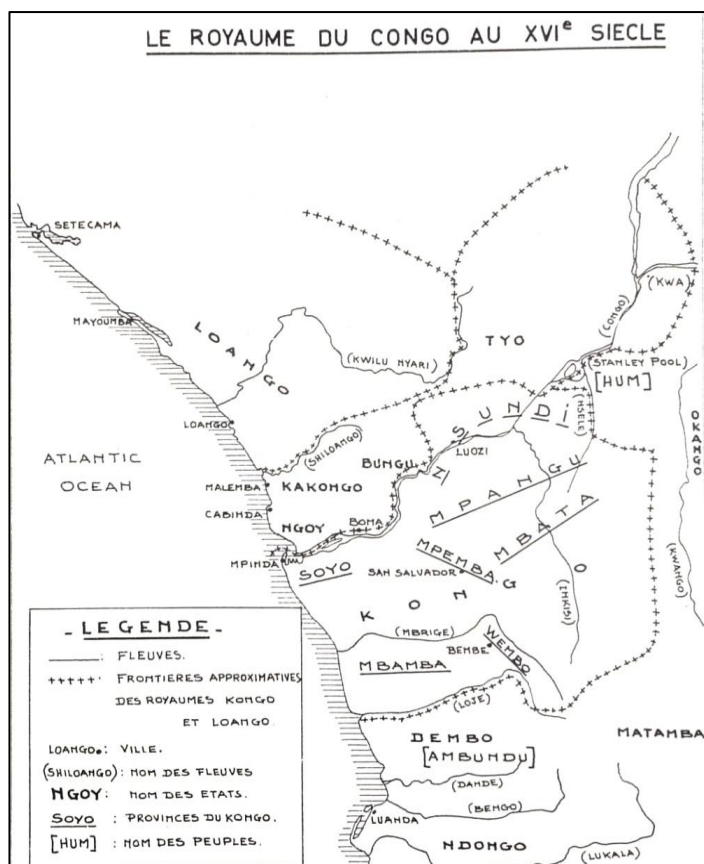
Il·lustració 2 Llista de ntontiles que regnaren al Congo entre 1470 i 1614. Font: elaboració pròpia a partir de diverses fonts consultades en aquest treball.

Il·lustració 3 Mapa de la WCA on apareixen el Regne del Congo i els seus veïns. Font: Heywood i Thornton, 2007, p.50

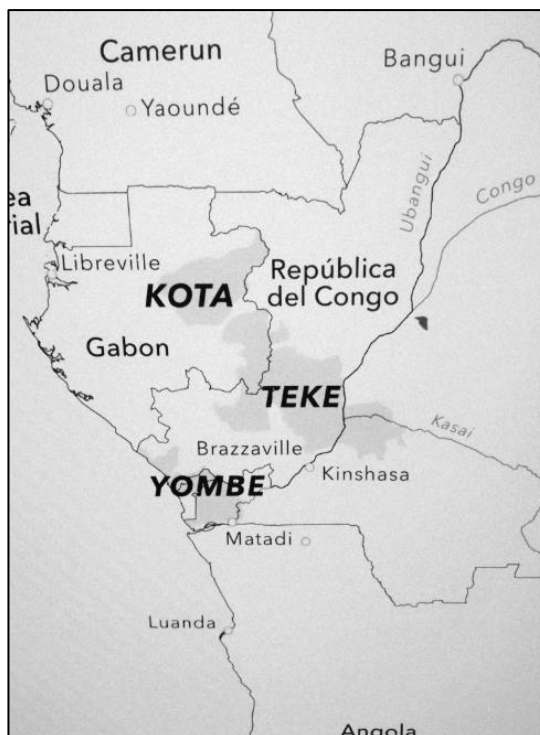
Il·lustració 4 Mapa de la desembocadura del Zaire. Font Cavazzi, 1965, p.275.

Il·lustració 1 Mapa on es veuen les províncies del Congo, així com les seves possibles fronteres al s.XVI. Font: Vansina, 1965, p.236.

Il·lustració 6 Mapa que mostra les invasions dels pobles "bàrbars" del s.XVI i XVII. Font, Miller, 1973, p.124.

Il·lustració 7 Mapa on es mostra actualment la presència dels anziku/teke. Font: Fotografia realitzada al Museu Etnològic de Barcelona.

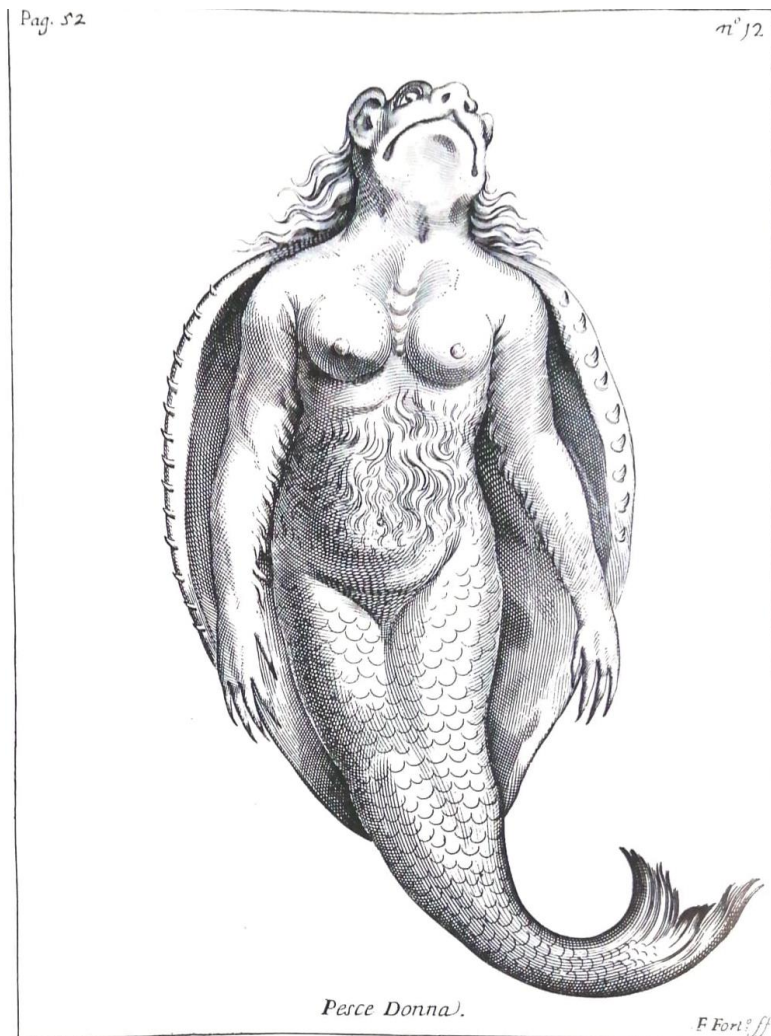

Il·lustració 8 Representació dels jaga segons Pigafetta. Font: Pigafetta, 2000, p.133.

Il·lustració 9 Els habitants del regne del Congo i els anziku. A la imatge es pot veure com un anziku està tallant carn humana. Font: Pigafetta, 2000, p.66.

Il·lustració 10 Representació d'un manatí, el qual antigament es creia que era una sirena. En kikongo li deien Ngulu-a-maza. És un bon exemple de les creences que circulaven per l'Europa del moment. Font Cavazzi, 1965, p.70

Il·lustració 11 codi QR on es pot veure un mapa interactiu de les principals poblacions i regions que hem parlat al treball. En cas de no disposar d'un lector de QR es pot pressionar a l'enllaç següent:
https://www.google.com/maps/d/edit?mid=1z_8Wmli9So7hdLjgKpIhr8e1-8tkxabc&usp=sharing